اسرارِ خودی

دی شیخ با چراغ همی گشت گرد شهر
کز دام و دد ملولم و انسانم آرزوست
زین همرهان سست عناصر دلم گرفت
شیر خدا و رستم دستانم آرزوست

گفتم که یافت می نشود جسته ایم ما
گفت آنکه یافت می نشود آنم آرزوست

(مولانا جلال الدین رومی)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اسرارِ خودی

تمہید

نیست در خشک و ترِ بیشۂ من کوتاہی
چوب ہر نخل کہ منبر نشود دار کنم — نظیری نیشاپوری

راہِ شب چون مہرِ عالمتاب زد — گریۂ من بر رخِ گُل آب زد
اشکِ من از چشمِ نرگس خواب شست — سبزہ از ہنگامہ ام بیدار رُست

باغباں زورِ کلامم آزمود | مصرعے کاریدو شمشیرے درود
در چمن جز دانۂ اشکم نکشت | تارِ افغانم بپودِ باغ رشت
ذرّہ ام مہرِ منیر آنِ من است | صد سحر اندر گریبانِ من است
خاکِ من روشن تر از جامِ جم است | محرم از نازادہائے عالم است
فکرم آں آہو سرِ فتراک بست | کو ہنوز از نیستی بیروں نجست
سبزہ ناروئیدہ زیبِ گلشنم | گل بشاخ اندر نہاں در دامنم
محفلِ رامش گری برہم زدم (۱) | زخمہ بر تارِ رگِ عالم زدم
بسکہ عودِ فطرتم نادر نواست | ہم نشیں از نغمہ ام نا آشناست
در جہاں خورشیدِ نو زائیدہ ام | رسم و آئینِ فلک نا دیدہ ام
رم ندیدہ انجم از تابم ہنوز | ہست نا آشفتہ سیمابم ہنوز
بحر از رقصِ ضیایم بے نصیب | کوہ از رنگِ حنایم بے نصیب
خوگرِ من نیست چشمِ ہست و بود | لرزہ بر تن خیزدم از بیمِ نمود

(۱) مجلس نغمہ و سرود

بامم از خاور رسید و شب شکست (۱) شبنم نو بر گلِ عالم نشست

انتظارِ صبح خیزاں می کشم ای خوشا زرتشتیانِ آتشم

نغمه‌ام از زخمه بے پرواستم من نوائے شاعرِ فرداستم

عصرِ من دانندۂ اسرار نیست یوسفِ من بهرِ ایں بازار نیست

ناامید استم ز یارانِ قدیم طورِ من سوزد که مے آید کلیم

قلزمِ یاراں چو شبنم بے خروش شبنمِ من مثلِ یم طوفاں بدوش

نغمۂ من از جهانِ دیگر است ایں جرس را کاروانِ دیگر است

اے بسا شاعر که بعد از مرگ زاد ق چشمِ خود بربست و چشمِ ما کشاد

رختِ ناز از نیستی بیروں کشید چوں گل از خاکِ مزارِ خود دمید

کارواں ها گرچه زیں صحرا گذشت مثلِ گامِ ناقه کم غوغا گذشت

عاشقم فریاد ایمانِ من است شورِ حشر از پیش خیزانِ من است

نغمه‌ام ز اندازۂ تار است بیش من نترسم از شکستِ عودِ خویش

قطرہ از سیلابِ من بیگانہ بہ
قلزم از آشوبِ او دیوانہ بہ

در نمی گنجد بجو عمّانِ من
بحرہا باید پئے طوفانِ من

غنچہ کز بالیدگی گلشن نشد
درخورِ ابرِ بہارِ من نشد

برقہا خوابیدہ در جانِ من است
کوہ و صحرا بابِ جولانِ من است

پنجہ کن با بحرم ار صحرا استی
برقِ من درگیر اگر سینا استی

چشمۂ حیواں برانم کردہ اند
محرمِ رازِ حیاتم کردہ اند

ذرّہ از سوزِ نوایم زندہ گشت
پر کشود و کرمکِ تابندہ گشت

ہیچکس رازے کہ من گویم نگفت
ہمچو فکرِ من دُرِ معنی نہ سفت

سِرِّ عیشِ جاوداں خواہی بیا
ہم زمیں ہم آسماں خواہی بیا

پیرِ گردوں با من ایں اسرار گفت
از ندیماں رازہا نتواں نہفت

ساقیا برخیز و مے در جام کن
محو از دل کاوشِ ایام کن

شعلۂ آبے کہ اصلش زمزم است ‌‌ ‌ گر گدا باشد پرستارش جم است

می کند اندیشہ را ہشیار تر ‌‌ ‌ دیدۂ بیدار را بیدار تر

اعتبارِ کوہ بخشد کاہ را ‌‌ ‌ قوّتِ شیراں دہد روباہ را

خاک را اوجِ ثریا میدہد ‌‌ ‌ قطرہ را پہنائے دریا میدہد

خامشی را شورشِ محشر کند ‌‌ ‌ پائے کبک از خونِ باز احمر کند

خیز و در جامم شرابِ ناب ریز ‌‌ ‌ بر شبِ اندیشہ ام مہتاب ریز

تا سوئے منزل کشم آوارہ را ‌‌ ‌ ذوقِ بیتابی دہم نظّارہ را

گرم رو از جستجوئے نو شوم ‌‌ ‌ روشناسِ آرزوئے نو شوم

چشمِ اہلِ ذوق را مردم شوم ‌‌ ‌ چوں صدا در گوشِ عالم گم شوم

قیمتِ جنسِ سخن بالا کنم ‌‌ ‌ آبِ چشمِ خویش در کالا کنم

باز بر خوانم ز فیضِ پیرِ روم ‌‌ ‌ دفترِ سربستہ اسرارِ علوم

جانِ او از شعلہ ہا سرمایہ دار ‌‌ ‌ من فروغِ یک نفس مثلِ شرار

شمعِ سوزاں تاخت بر پروانہ ام　　بادہ شبخوں ریخت بر پیمانہ ام

پیرِ رومی خاک را اکسیر کرد　　از غبارم جلوہ ہا تعمیر کرد

ذرہ از خاکِ بیاباں رخت بست　　تا شعاعِ آفتاب آرد بدست

موجم و در بحرِ او منزل کنم　　تا دُرِ تابندہ حاصل کنم

من کہ مستی ہا ز صہبایش کنم
زندگانی از نفس ہایش کنم

شب دلِ من مائلِ فریاد بُود　　خامشی از یاربم آباد بُود

شکوہ آشوبِ غمِ دوراں بُدم　　از تہی پیمانگی نالاں بُدم

این قدر نظارہ ام بیتاب شد　　بال و پر بشکست و آخر خواب شد

روئے خود بنمود پیرِ حق سرشت　　کو بحرفِ پہلوی قرآں نوشت

گفت اے دیوانۂ اربابِ عشق　　جرعۂ گیر از شرابِ نابِ عشق

بر جگر ہنگامۂ محشر بزن　　شیشہ بر سر دیدہ بر نشتر بزن

خنده را سرمایهٔ صد ناله ساز — اشکِ خونیں را جگر پرکاله ساز

تا بکے چوں غنچه می باشی خموش — نکهتِ خود را چو گل ارزاں فروش

در گره هنگامه داری چوں سپند — محملِ خود بر سرِ آتش ببند

چوں جرس آخر ز هر جزوِ بدن — نالهٔ خاموش را بیروں فگن

آتش استی بزمِ عالم بر فروز — دیگراں را هم ز سوزِ خود بسوز

فاش گو اسرارِ پیرِ مے فروش — موجِ مے شو کسوتِ مینا بپوش

سنگ شو آئینهٔ اندیشه را — بر سرِ بازار بشکن شیشه را

از نیستاں همچو نے پیغام ده — قیس را از قومِ حے پیغام ده (۱)

ناله را اندازِ نو ایجاد کن — بزم را از هاے و هو آباد کن

خیز و جانِ نو بده هر زنده را — از قمِ خود زنده تر کن زنده را

خیز و پا بر جادهٔ دیگر بنه — جوشِ سودائے کهن از سر بنه

آشنائے لذتِ گفتار شو — اے درائے کارواں بیدار شو

(۱) حے یعنی لیلیٰ کا قبیلہ

زین سخن آتش بہ پیراہن شدم　　مثلِ نے ہنگامہ آبستن شدم

چوں نوا از تارِ خود برخاستم　　جنّتے از بہرِ گوش آراستم

برگرفتم پردہ از رازِ خودی

وانمودم سرِّ اعجازِ خودی

بود نقشِ ہستیم انگارۂ (۱)　　ناقبولے ناکسے ناکارۂ

عشق سوہاں زد مرا آدم شدم　　عالمِ کیف و کمِ عالم شدم

حرکتِ اعصابِ گردوں دیدہ ام　　در رگِ مہ گردشِ خوں دیدہ ام

بہرِ انساں چشمِ من شبہا گریست　　تا دریدم پردۂ اسرارِ زیست

از درونِ کارگاہِ ممکنات　　برکشیدم سرِّ تقویمِ حیات

من کہ ایں شب را چو مہ آراستم　　گردِ پائے ملّتِ بیضاستم

ملّتے در باغ و راغ آوازہ اش　　آتشِ دلہا سرودِ تازہ اش

ذرہ کِشت و آفتاب انبار کرد　　خرمن از صد رومی و عطّار کرد

آہِ گرمم رخت بر گردوں کشم　　　گرچہ دودم از تبارِ آتشم

خامہ ام از ہمّتِ فکرِ بلند　　　رازِ این نہ پردہ در صحرا فگند

قطرہ تا ہمپایۂ دریا شود

ذرّہ از بالیدگی صحرا شود

شاعری زین مثنوی مقصود نیست　　　بت پرستی بت گری مقصود نیست

ہندیم از پارسی بیگانہ ام　　　ماہِ نو باشم تہی پیمانہ ام

حسنِ اندازِ بیاں از من مجو　　　خوانسار و اصفہاں (۱) از من مجو

گرچہ ہندی در عذوبت شکر است　　　طرزِ گفتارِ دری شیریں تر است (۲)

فکرِ من از جلوہ اش مسحور گشت　　　خامۂ من شاخِ نخلِ طور گشت

پارسی از رفعتِ اندیشہ ام　　　در خورد با فطرتِ اندیشہ ام

خردہ[۳] بر مینا مگیر اے ہوشمند

دل بذوقِ خردۂ مینا[۴] بہ بند

(۱) خوانسار و صفاہان: ایران کے دو مشہور مقامات جہاں کی خاک [illegible]

[illegible]

در بیان[1] اینکه اصلِ نظامِ عالم از خودی است و تسلسلِ حیاتِ تعیّناتِ وجود بر استحکامِ خودی انحصار دارد

پیکرِ ہستی ز آثارِ خودی است ‏— هر چه می بینی ز اسرارِ خودی است

خویشتن را چون خودی بیدار کرد ‏— آشکارا عالمِ پندار کرد

صد جہاں پوشیدہ اندر ذاتِ او ‏— غیرِ او پیداست از اثباتِ او

در جہاں تخمِ خصومت کاشت است ‏— خویشتن را غیرِ خود پنداشت است

سازد از خود پیکرِ اغیار را ‏— تا فزاید لذتِ پیکار را

میکشد از قوتِ بازوئے خویش ‏— تا شود آگاہ از نیروئے خویش

خود فریبی ہائے او عینِ حیات ‏— ہمچو گل از خوں وضو عینِ حیات

[1] اس عنوان کے ذیل میں جو اشعار ہیں اُن سے لفظ خودی کے معنوں پر روشنی پڑے گی اس ضمن میں صفحہ نمبر ۲۰ کے اشعار بھی زیرِ نظر رکھیے۔

بهر یک گل خونِ صد گلشن کند — از پئے یک نغمه صد شیون کند

یک فلک را صد هلال آورده است — بهر حرفے صد مقال آورده است

عذرِ این اسراف و این سنگین دلی — خلق و تکمیلِ جمالِ معنوی

حسنِ شیرین عذرِ دردِ کوهکن — نافهٔ عذرِ صد آهوئے ختن

سوزِ پیهم قسمتِ پروانه‌ها — شمع عذرِ محنتِ پروانه‌ها

خامهٔ او نقشِ صد امروز بست — تا بیارد صبحِ فردائے بدست

شعله‌هائے او صد ابراهیم سوخت — تا چراغِ یک محمد برفروخت

می‌شود از بهرِ اغراضِ عمل — عامل و معمول و اسباب و علل

خیزد، انگیزد، پرد، تابد، رمد — سوزد، افروزد، کشد، میرد، دمد

وسعتِ ایام جولانگاهِ او — آسمان موجے ز گردِ راهِ او

گل بجیب آفاق از گلکاریش — شب ز خوابش، روز از بیداریش

شعلهٔ خود در شرر تقسیم کرد — جز پرستی عقل را تعلیم کرد

خود شکن گردید و اجزا آفرید | اندکے آشفت و صحرا آفرید

باز از آشفتگی بیزار شد | وز بهم پیوستگی کهسار شد

وانمودن خویش را خوئے خودی است | خفته در هر ذره نیروئے خودی است

قوتِ خاموش و بیتابِ عمل

از عمل پابندِ اسبابِ عمل

چوں حیاتِ عالم از زورِ خودی است | پس بقدرِ استواری زندگی است

قطره چوں حرفِ خودی از بر کند | هستی بے مایه را گوهر کند

باده از ضعفِ خودی بے پیکر است | پیکرش منت پذیرِ ساغر است

گرچه پیکر می پذیرد جامِ مے | گردش از ما وام گیرد جامِ مے

کوه چوں از خود رود صحرا شود | شکوه سنجِ جوششِ دریا شود

موج تا موج است در آغوشِ بحر | می کند خود را سوارِ دوشِ بحر

حلقهٔ زد نور تا گردید چشم | از تلاشِ جلوه ها جنبید چشم

سبزه چون تابِ دمید از خویش یافت | همتِ او سینۂ گلشن شگافت
شمع هم خود را بخود زنجیر کرد | خویش را از ذره‌ها تعمیر کرد
خودگدازی پیشه کرد از خود رمید | همچو اشک آخر ز چشمِ خود چکید
گر بفطرت پخته‌تر بودے نگیں | از جراحت‌ها نیاسودے نگیں
می‌شود سرمایه دارِ نامِ غیر | دوشِ او مجروحِ بارِ نامِ غیر
چون زمین بر هستیِ خود محکم است | ماه پابندِ طوافِ پیهم است
هستیِ مهر از زمین محکم‌تر است | پس زمین مسحورِ چشمِ خاور است
جنبش از مژگان برد شانِ چنار | مایه دار از سطوتِ او کوهسار
تار و پودِ کسوتِ او آتش است | اصلِ او یک دانۂ گردن‌کش است

چون خودی آرد بهم نیروئے زیست
می‌کشاید قلزمے از جوئے زیست

دربیانِ اینکه حیاتِ خودی از تخلیق و تولیدِ مقاصد است

زندگانی را بقا از مدعاست — کاروانش را درا از مدعاست

زندگی در جستجو پوشیده است — اصلِ او در آرزو پوشیده است

آرزو را در دلِ خود زنده دار — تا نگردد مشتِ خاکِ تو مزار

آرزو جانِ جہانِ رنگ و بوست — فطرتِ ہر شے امینِ آرزوست

از تمنا رقصِ دل در سینہ ہا — سینہ ہا از تابِ او آئینہ ہا

طاقتِ پرواز بخشد خاک را — خضر باشد موسیٰ ادراک را

دل ز سوزِ آرزو گیرد حیات — غیرِ حق میرد چو او گیرد حیات

چون ز تخلیقِ تمنا باز ماند (۱) — شہپرش بشکست و از پرواز ماند

آرزو ہنگامہ آرائے خودی — موجِ بیتابے ز دریائے خودی

آرزو صیدِ مقاصد را کمند — دفترِ افعال را شیرازہ بند

(۱) تخلیق: پیدا کرنا

زنده را نفیِ تمنا مرده کرد — شعله را نقصانِ سوز افسرده کرد

چیست اصلِ دیدهٔ بیدارِ ما؟ — بست صورت لذّتِ دیدارِ ما

کبک پا از شوخیِ رفتار یافت — بلبل از سعیِ نوا منقار یافت

نے برون از نیستان آباد شد — نغمه از زندانِ او آزاد شد

عقلِ ندرت کیش و گردون تاز چیست — هیچ میدانی که این اعجاز چیست

زندگی سرمایه دار از آرزوست — عقل از زائیدگانِ بطنِ اوست

چیست نظمِ قوم و آئین و رسوم — چیست رازِ تازگیهاے علوم

آرزوے کو بزورِ خود شکست — سر ز دل بیرون زد و صورت ببست

دست و دندان و دماغ و چشم و گوش — فکر و تخییل و شعور و یاد و هوش

زندگی مرکب چو در جنگاه باخت — بهرِ حفظِ خویش این آلات ساخت

آگهی از علم و فن مقصود نیست — غنچه و گل از چمن مقصود نیست

علم از سامانِ حفظِ زندگی است — علم از اسبابِ تقویمِ خودی است

علم و فن از پیش خیزانِ حیات　　علم و فن از خانه زادانِ حیات

ای ز رازِ زندگی بیگانه خیز　　از شرابِ مقصدی مستانه خیز

مقصدی مثلِ سحر تابنده‌ئی　　ماسوی را آتشِ سوزنده‌ئی

مقصدی از آسمان بالاتری　　دلربائی دلستانی دلبری

باطلِ دیرینه را غارتگری　　فتنه در جیبی سراپا محشری

ما ز تخلیقِ مقاصد زنده‌ایم
از شعاعِ آرزو تابنده‌ایم

در بیان اینکه خودی از عشق و محبت استحکام می‌پذیرد

نقطهٔ نوری که نامِ او خودی است　　زیرِ خاکِ ما شرارِ زندگی است

از محبت می‌شود پاینده‌تر　　زنده‌تر سوزنده‌تر تابنده‌تر

از محبت اشتعال جوہرش ‏(١)‏ ارتقائے ممکنات مضمرش

(ارتقائی نشوونما)

فطرت او آتش اندوزد ز عشق عالم افروزی بیاموزد ز عشق

عشق را از تیغ و خنجر باک نیست اصل عشق از آب و باد و خاک نیست

در جہاں ہم صلح و ہم پیکار عشق آب حیوان تیغ جوہر دار عشق

از نگاہ عشق خارا شق بود عشق حق آخر سراپا حق بود

عاشقی آموز و محبوبے طلب چشم نوحے قلب ایوبے طلب

کیمیا پیدا کن از مشت گلے بوسہ زن بر آستان کاملے

شمع خود را ہمچو رومی بر فروز روم را در آتش تبریز سوز

ہست معشوقے نہاں اندر دلت چشم اگر داری بیا بنمایمت

عاشقان او ز خوبان خوب تر خوشتر و زیبا تر و محبوب تر

دل ز عشق او توانا می شود خاک ہمدوش ثریا می شود

خاک نجد از فیض او چالاک شد آمد اندر وجد و بر افلاک شد

در دلِ مسلم مقامِ مصطفیٰ است — آبروئے ما ز نامِ مصطفیٰ است

طور موجے از غبارِ خانہ اش — کعبہ را بیت الحرم کاشانہ اش

کمتر از آنے ز اوقاتش ابد — کاسبِ افزایش از ذاتش ابد

بوریا ممنونِ خوابِ راحتش — تاجِ کسریٰ زیرِ پائے امتش

در شبستانِ حرا خلوت گزید — قوم و آئین و حکومت آفرید

ماند شبہا چشمِ او محرومِ نوم — تا بہ تختِ خسروی خوابید قوم

وقتِ ہیجا تیغِ او آہن گداز — دیدۂ او اشکبار اندر نماز

در دعائے نصرت آمیں تیغِ او — قاطعِ نسلِ سلاطیں تیغِ او

در جہاں آئینِ نو آغاز کرد — مسندِ اقوامِ پیشیں در نورد

از کلیدِ دیں درِ دنیا کشاد — ہمچو او بطنِ امِ گیتی نزاد

در نگاہِ او یکے بالا و پست — با غلامِ خویش بر یک خواں نشست

در مصافے(۱) پیشِ آں گردوں سریر — دخترِ سردارِ طے(۲) آمد اسیر

(۱) مصاف: جنگ ۔ (۲) سردارِ طے: عرب کے قبیلۂ بنی طے کا سردار حاتم جو اپنی فیاضی کیلئے مشہور تھا

پائے در زنجیر و ہم بے پردہ بود　　گردن از شرم و حیا خم کردہ بود

دخترک را چوں نبیؐ بے پردہ دید　　چادرِ خود پیشِ روئے او کشید

ما ازاں خاتونِ طے عریاں تریم　　پیشِ اقوامِ جہاں بے چادریم

روزِ محشر اعتبارِ ماست او　　در جہاں ہم پردہ دارِ ماست او

لطف و قہرِ او سراپا رحمتے　　آں بیاراں ایں با عدا رحمتے

آں کہ بر اعدا درِ رحمت کشاد　　مکہ را پیغامِ لاتثریب[1] داد

ما کہ از قیدِ وطن بیگانہ ایم　　چوں نگہ نورِ دو چشمیم و یکیم

از حجاز و چین و ایرانیم ما　　شبنمِ یک صبحِ خندانیم ما

مستِ چشمِ ساقیِ بطحاستیم　　در جہاں مثلِ مے و میناستیم

امتیازاتِ نسب را پاک سوخت　　آتشِ او ایں خس و خاشاک سوخت

(۱) لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمُ الخ (یعنے تمہارے لئے کوئی تعزیر نہیں) اگرچہ کفارِ عرب نے نبی کریمؐ کو بہت ایذا دی تھی۔ مگر فتح مکہ کے بعد جبکہ فاتح کو انتقام کا حق اور قوت حاصل تھی حضور علیہ السلام نے لَا تَثْرِیْبَ عَلَیْکُمْ فرما کر سب کو معاف فرمایا۔ شعر بالا میں اسی آیۂ شریفہ کی طرف تلمیح ہے۔

چون گلِ صد برگ ما را بو یکیست | اوست جانِ این نظام و او یکیست

سِرِّ مکنونِ دلِ او ما بدیم | نعرہ بے باکانہ زد افشا شدیم

شورِ عشقش در نئے خاموشِ من | می تپد صد نغمہ در آغوشِ من

من چہ گویم از تولّائش کہ چیست | خشک چوبے در فراقِ او گریست

ہستیِ مسلم تجلّی گاہِ او | طورہا بالد ز گردِ راہِ او

پیکرم را آفرید آئینہ اش | صبحِ من از آفتابِ سینہ اش

در تپیدِ دمبدم آرامِ من | گرم تر از صبحِ محشر شامِ من

ابرِ آذار است و من بستانِ او (۱) | تاکِ من نمناک از بارانِ او

چشم در کشتِ محبت کاشتم | از تماشا حاصلے برداشتم

خاکِ یثرب از دو عالم خوشتر است | اے خنک شہرے کہ آنجا دلبر است

کشتۂ اندازِ ملّا جامیم | نظم و نثرِ او علاجِ خامیم

شعرِ لبریزِ معانی گفتہ است | در ثنائے خواجہ گوہر سفتہ است

(۱) ابرِ آذار: موسمِ بہار کا بادل

"نسخۂ کونین را دیباچہ اوست

جملہ عالم بندگان و خواجہ اوست" ✓

کیفیت ہا خیزد از صہبائے عشق ہست ہم تقلید از اسمائے عشق

کاملِ بسطام در تقلید فرد (۱) اجتناب از خوردنِ خربوزہ کرد

عاشقی؟ محکم شو از تقلیدِ یار ✓ تا کمندِ تو شود یزداں شکار

اندکے اندر حرائے دل نشیں ترکِ خود کن سوئے حق ہجرت گزیں

محکم از حق شو سوے خود گام زن! لات و عزّائے ہوس را سر شکن!

لشکرے پیدا کن از سلطانِ عشق (۲) جلوہ گر شو بر سرِ فارانِ عشق

تا خداے کعبہ بنوازد ترا

شرحِ اِنّی جَاعِلٌ سازد ترا

(۱) حضرت بایزید بسطامیؒ نے خربوزہ کھانے سے محض اس بنا پر اجتناب کیا تھا کہ انہیں معلوم نہ تھا کہ نبی کریمؐ نے یہ پھل کس طرح کھایا ہے۔ اسی کامل تقلید کا نام عشق ہے۔

(۲) سلطان: غلبہ، قوت۔ (۳) اِنّی جَاعِلٌ فِی الاَرضِ خَلِیفَۃ (آیۂ شریفہ)

در بیان اینکه خودی از سوال ضعیف میگردد

اے فراہم کردہ از شیراں خراج ‏ گشتۂ روبہ مزاج از احتیاج

خستگی ہائے تو از ناداری است ‏ اصل دردِ تو ہمیں بیماری است

می رباید رفعت از فکرِ بلند ‏ می کشد شمعِ خیالِ ارجمند

از خمِ ہستی مے گلفام گیر! ‏ نقدِ خود از کیسۂ ایام گیر!

خود فرود آ از شترِ مثلِ عمرؓ (۱) ‏ الحذر از منتِ غیر الحذر

تا بکے دریوزۂ منصب کنی ‏ صورتِ طفلاں زنَے مرکب کنی

فطرتے کو بر فلک بندد نظر ‏ پست می گردد ز احسانِ دگر

از سوال افلاس گردد خوار تر ‏ از گدائی گدیہ گر نادار تر

از سوال آشفتہ اجزائے خودی ‏ بے تجلی نخلِ سینائے خودی

(۱) جب بحالتِ سواری اشتر جنابِ فاروق رضؓ کا تازیانہ ہاتھ سے گر گیا تو اسے زمین پر سے اٹھانے کیلئے آپ خود اونٹ سے اترے اور اس معمولی کام کیلئے بھی کسی کا احسان گوارا نہ فرمایا۔ اس شعر میں اسی واقعہ کی طرف اشارہ ہے

مشتِ خاکِ خویش را از ہم مپاش	مثلِ مہ رزقِ خود از پہلو تراش
گرچہ باشی تنگ روز و تنگ بخت	در رہِ سیلِ بلا افگندہ رخت
رزقِ خویش از نعمتِ دیگر مجو	موجِ آب از چشمۂ خاور مجو ق
تا نباشی پیشِ پیغمبر خجل	روزِ فردائے کہ باشد جاں گسل
ماہ را روزی رسد از خوانِ مہر	داغ بر دل دارد از احسانِ مہر
ہمت از حق خواہ و با گردوں ستیز	آبروئے ملتِ بیضا مریز
آنکہ خاشاکِ بتاں از کعبہ رُفت	مردِ کاسب را حبیب اللہ گفت
وائے بر منت پذیرِ خوانِ غیر	گردنش خم گشتۂ احسانِ غیر
خویش را از برقِ لطفِ غیر سوخت (۱)	با پشیزے مایۂ غیرت فروخت
اے خنک آں تشنہ کاندر آفتاب	می نخواہد از خضر یک جامِ آب
تر جبیں از خجلتِ سائل نشد	شکلِ آدم ماند و مشتِ گل نشد

(۱) الکاسب حبیب اللہ (حدیث) ۱۲ — (۲) پشیز: کوڑی ۱۲

زیرِ گردوں آں جوانِ ارجمند　　　می رود مثلِ صنوبر سربلند
در تہی دستی شود خوددارتر　　　بختِ او خوابیده و او بیدارتر
قلزمِ زنبیلِ سیلِ آتش است　　　گر ز دستِ خود رسد شبنم خوش است

چوں حباب از غیرتِ مردانہ باش
ہم بہ بحر اندر نگوں پیمانہ باش

~~~~~~~~~~~~

در بیان اینکه چوں خودی از عشق و محبت محکم میگردد قوائے ظاہرہ و مخفیہ نظامِ عالم را مسخر می سازد

از محبت چوں خودی محکم شود　　　قوتش فرمان دہِ عالم شود
پیرِ گردوں کز کواکب نقش بست　　　غنچہ ہا از شاخسارِ او شکست
~~~~~~~~~~~~

پنجۂ او پنجۂ حق می شود (۱) ماہ از انگشتِ او شق می شود

در خصوماتِ جہاں گردد حَکَم (۲) تابعِ فرمانِ او دارا و جم

با تو می گویم حدیثِ بوعلیؒ در سوادِ ہند نامِ او جلی

آں نوا پیرائے گلزارِ کہن (۳) گفت با ما از گلِ رعنا سخن

خطۂ ایں جنتِ آتش نژاد از ہوائے دامنش مینو سواد

کوچک ابدالش سوئے بازار رفت (۴) از شرابِ بوعلیؒ سرشار رفت

عاملِ آں شہر می آمد سوار (۵) ہمرکابِ او غلام و چوبدار

پیشرو زد بانگ اے ناہوشمند بر جلودارانِ عامل رہ مبند

رفت آں درویش سر افگندہ پیش غوطہ زن اندر یمِ افکارِ خویش

چوبدار از جامِ استکبار مست بر سرِ درویش چوبِ خود شکست

---

(۱) تلمیح ہے معجزہ شق القمر کی طرف ۱۲ - (۲) حکم: منصف ۱۲

(۳) تلمیح ہے حضرت بوعلی قلندرؒ کے اس شعر کی طرف "مرحبا اے بلبلِ باغِ کہن - از گلِ رعنا بگو با ما سخن" ۱۲

(۴) کوچک ابدال اصطلاحِ فقرا میں مرید کشپیں دست کو کہتے ہیں ۱۲ - (۵) عامل - گورنر - حاکم ۱۲

از رہِ عامل فقیر آزردہ رفت — دلگران و ناخوش و افسردہ رفت

در حضورِ بوعلیؒ فریاد کرد — اشک از زندانِ چشم آزاد کرد

صورتِ برقے کہ بر کہسار ریخت — شیخ سیلِ آتش از گفتار ریخت

از رگِ جاں آتشِ دیگر کشود — با دبیرِ خویش ارشادے نمود

خامہ را برگیر و فرمانے نویس! — از فقیرے سوئے سلطانے نویس!

بندہ ام را عاملت بر سر زدہ است — بر متاعِ جانِ خود اخگر زدہ است

باز گیر ایں عاملِ بدگوہرے — ورنہ بخشم ملکِ تو با دیگرے

نامۂ آں بندۂ حق دستگاہ — لرزہ ہا انداخت در اندامِ شاہ

پیکرش سرمایۂ آلام گشت — زرد مثلِ آفتابِ شام گشت

بہرِ عامل حلقۂ زنجیر جست — از قلندر عفوِ ایں تقصیر جست

خسروِ شیریں زباں رنگیں بیاں — نغمہ ہایش از ضمیرِ کن فکاں

فطرتش روشن مثالِ ماہتاب — گشت از بہرِ سفارت انتخاب

چنگ را پیشِ قلندر چوں نواخت　　از نوائے شیشۂ جانش گداخت
شوکتے کو پختہ چوں کہسار بود　　قیمتِ یک نغمۂ گفتار بود

نیشتر بر قلبِ درویشاں مزن
خویش را در آتشِ سوزاں مزن

حکایت دریں معنی کہ مسئلۂ نفی خودی از مخترعات اقوام مغلوبۂ بنی نوعِ انسان است کہ بایں طریق مخفی اخلاق اقوامِ غالبہ را ضعیف می سازند

آں شنیدستی کہ در عہدِ قدیم (۱)　　گوسفنداں در علف زارے مقیم

(۱) علف زار: چراگاہ ۱۲

از وفورِ کاہ نسل افزا بُدند   فارغ از اندیشۂ اعدا بُدند

آخر از ناسازیِ تقدیرِ میش   گشت از تیرِ بلائے سینہ ریش

شیرہا از بیشہ سر بیرون زدند   بر علف زارِ بزان شبخون زدند

جذبۂ استیلا شعارِ قوت است   فتح رازِ آشکارِ قوت است

شیرِ نر کوسِ شہنشاہی نواخت   میش را از حریت محروم ساخت

بسکہ از شیراں نیاید جز شکار   سرخ شد از خونِ میش آں مرغزار

گوسفندے زیرکے فہمیدۂ   کہنہ سالے گرگِ باراں دیدۂ

تنگدل از روزگارِ قومِ خویش   از ستمہائے ہزبراں سینہ ریش

شکوہ ہا از گردشِ تقدیر کرد   کارِ خود را محکم از تدبیر کرد

بہرِ حفظِ خویش مردِ ناتواں   حیلہ ہا جوید ز عقلِ کارداں

در غلامی از پئے دفعِ ضرر   قوتِ تدبیر گردد تیز تر

پختہ چوں گردد جنونِ انتقام   فتنہ اندیشی کند عقلِ غلام

گفت با خود عقدهٔ ما مشکل است　　قلزمِ غمہائے ما بے ساحل است

میش نتواند بزور از شیر رست　　سیم ساعد ما و او پولاد دست

نیست ممکن کز کمالِ وعظ و پند　　خوے گرگی آفریند گوسفند

شیرِ نر را میش کردن ممکن است　　غافلش از خویش کردن ممکن است

صاحبِ آوازهٔ الہام گشت　　واعظِ شیرانِ خون آشام گشت

نعره زد اے قومِ کذّابٌ اَشِر (۱)　　بے خبر از یوم نحسٍ مستمر

مایہ دار از قوتِ روحانیم　　بہرِ شیراں مرسلِ یزدانیم

دیدهٔ بے نور را نور آمدم (۲)　　صاحبِ دستور و مامور آمدم

توبہ از اعمالِ نامحمود کن　　اے زیاں اندیش فکرِ سود کن

ہر کہ باشد تند و زور آور شقی است　　زندگی مستحکم از نفیِ خودی است

روحِ نیکاں از علف یابد غذا (۳)　　تارک اللحم است مقبولِ خدا

---

(۱) کذّاب اشر و نحس مستمر قرآنی الفاظ ہیں ۔۱۲ ـ (۲) دستور: شریعت ۱۲ (۳) تارک اللحم: گوشت کا تارک ۱۲

تیزیٔ دنداں ترا رسوا کند (۱) دیدۂ ادراک را اعمیٰ کند

جنت از بہرِ ضعیفان است و بس (۲) قوت از اسبابِ خسران است و بس

جستجوے عظمت و سطوت شر است | تنگدستی از امارت خوشتر است
برقِ سوزاں در کمینِ دانہ نیست | دانہ گر خرمن شود فرزانہ نیست
ذرہ شو صحرا مشو گر عاقلی! | تا ز نورِ آفتابے برخوری
اے کہ می نازی بذبحِ گوسفند | ذبح کن خود را کہ باشی ارجمند
زندگی را می کند ناپایدار | جبر و قہر و انتقام و اقتدار
سبزہ پامال است و روید بار بار | خوابِ مرگ از دیدہ شوید بار بار
غافل از خود شو اگر فرزانۂ | گر ز خود غافل نۂ دیوانۂ
چشم بند و گوش بند و لب بہ بند | تا رسد فکرِ تو بر چرخِ بلند
ایں علف زارِ جہاں ہیچ است ہیچ | تو بریں موہوم اے ناداں مپیچ

(۱) اعمیٰ : اندھا، نابینا ۱۲ (۲) خسران : گھاٹا، خسارہ ۱۲

خیلِ شیر از سخت کوشی خستہ بود — دل بذوقِ تن پرستی بستہ بود

آمدش ایں پندِ خواب آور پسند — خورد از خامی فسونِ گوسفند

آنکہ کردے گوسفنداں را شکار — کرد دینِ گوسفندی اختیار

با پلنگاں سازگار آمد علف — گشت آخر گوہرِ شیری خزف

از علف آں تیزیِ دنداں نماند — ہیبتِ چشمِ شرار افشاں نماند

دل بتدریج از میانِ سینہ رفت — جوہرِ آئینہ از آئینہ رفت

آں جنونِ کوششِ کامل نماند — آں تقاضائے عمل در دل نماند

اقتدار و عزم و استقلال رفت — اعتبار و عزت و اقبال رفت

پنجہ ہائے آہنیں بے زور شد — مردہ شد دلہا و تنہا گور شد

زورِ تن کاہید و خوفِ جاں فزود — خوفِ جاں سرمایۂ ہمت ربود

صد مرض پیدا شد از بے ہمتی — کوتہ دستی بیدلی دوں فطرتی

شیرِ بیدار از فسونِ میش خفت — (۱) انحطاطِ خویش را تہذیب گفت

(۱) انحطاط: روحانی اور جسمانی تنزل ۱۲ —

در معنی اینکه افلاطون یونانی که تصوف و ادبیات اقوام اسلامیہ از افکار او اثر عظیم پذیرفته بر مسلک گوسفندی رفته است و از تخیلات او احتراز واجب است

راهبِ دیرینه افلاطون حکیم | از گروهِ گوسفندانِ قدیم
رخشِ او در ظلمتِ معقول گم (۱) | در کهستانِ وجود افگنده سم
آنچنان افسونِ نامحسوس خورد | اعتبار از دست و چشم و گوش برد
گفت سرِ زندگی در مردن است | شمع را صد جلوه از افسردن است
بر تخیلهائے ما فرماں رواست | جامِ او خواب آور و گیتی رُباست

(۱) رخش: گھوڑا۔ ظلمتِ معقول: فلسفے کی تاریکی ۱۲ -

گوسفندے در لباسِ آدم است | حکمِ او بر جانِ صوفی محکم است

عقلِ خود را بر سرِ گردوں رساند | عالمِ اسباب را افسانہ خواند

کارِ او تحلیلِ اجزاے حیات | قطعِ شاخِ سروِ رعناے حیات

فکرِ افلاطوں زیاں را سود گفت | حکمتِ او بود را نابود گفت

فطرتش خوابید و خوابے آفرید | چشمِ ہوشِ او سرابے آفرید

بسکہ از ذوقِ عمل محروم بود | جانِ او وارفتۂ معدوم بود

منکرِ ہنگامۂ موجود گشت (۱) خالقِ اعیانِ نامشہود گشت

زندہ جاں را عالمِ امکاں خوش است | مُردہ دل را عالمِ اعیاں خوش است

آہُوش بے بہرہ از لطفِ خرام | لذّتِ رفتار بر کبکش حرام

(۱) اس شعر میں افلاطون کے مشہور مسئلۂ اعیان کی طرف اشارہ ہے۔ جس پر ارسطو نے نہایت عمدہ تنقید کی ہے افسوس ہے کہ اس مسئلے کی توضیح اس جگہ ناممکن ہے فارابی نے الجمع بین الرائیین میں ارسطو اور افلاطون کو ہم خیال ثابت کرنے کی کوشش کی ہے جو بہرکیف ناکام رہی ہے ملا ہادی سبزواری نے جو حال کے ایرانی حکما میں سے ہیں اپنی کتاب اسرار الحکم میں زیادہ تر افلاطون کا تتبع کیا ہے۔ عربی اور فارسی جاننے والے ناظرین ان کتب کی طرف توجہ کریں انگریزی دانوں کو فلسفۂ مغرب کی کسی انگریزی تاریخ سے ان مسائل کی حقیقت مختصر طور پر معلوم ہو جائے گی ✤

شبنمش از طاقتِ رم بے نصیب　　طائرش را سینه از دم بے نصیب

ذوقِ روئیدن ندارد دانه اش　　از تپیدن بیخبر پروانه اش

راهبِ ما چاره غیر از رم نداشت　　طاقتِ غوغاے ایں عالم نداشت

دل بسوزِ شعلهٔ افسرده بست　　نقشِ آں دنیاے افیوں خورده بست

از نشیمن سوئے گردوں پر کشود　　باز سوئے آشیاں نامد فرود

در خُمِ گردوں خیالِ او گُم است　　من ندانم دُرد یا خشتِ خُم است

قومہا از سُکرِ او مسموم گشت

خفت و از ذوقِ عمل محروم گشت

در حقیقتِ شعر و اصلاحِ ادبیاتِ اسلامیہ

گرم خون انساں ز داغِ آرزو — آتشِ ایں خاک از چراغِ آرزو

از تمنا مے بجام آمد حیات — گرم خیز و تیز گام آمد حیات

زندگی مضمونِ تسخیر است و بس — آرزو افسونِ تسخیر است و بس

زندگی صید افگن و دامِ آرزو — حسن را از عشق پیغامِ آرزو

از چہ رو خیزد تمنا دمبدم؟ — ایں نوائے زندگی را زیر و بم

ہر چہ باشد خوب و زیبا و جمیل — در بیابانِ طلب ما را دلیل

نقشِ او محکم نشیند در دلت — آرزو ہا آفریند در دلت

حسن خلاقِ بہارِ آرزوست — جلوہ اش پروردگارِ آرزوست

سینۂ شاعر تجلی زارِ حسن — خیزد از سینائے او انوارِ حسن

از نگاہش خوب گردد خوب تر — فطرت از افسونِ او محبوب تر

از دمش بلبل نوا آموخت است — غازه اش رخسار گل افروخت است

سوز او اندر دل پروانه ها — عشق را رنگین از و افسانه ها

بحر و بر پوشیده در آب و گلش — صد جهان تازه مضمر در دلش

در دماغش نادمیده لاله ها — ناشنیده نغمه ها هم ناله ها

فکر او با ماه و انجم همنشین — زشت را نا آشنا خوب آفرین

خضر و در ظلمات او آب حیات — زنده تر از آب چشمش کائنات

ما گران سیریم و خام و ساده ایم — در ره منزل ز پا افتاده ایم

عندلیب او نوا پرداخت است — حیلهٔ از بهر ما انداخت است

تا کشد ما را بفردوس حیات — حلقهٔ کامل شود قوس حیات

کاروانها از درایش گام زن — در پی آواز نایش گام زن

چون نسیمش در ریاض ما وزد — نرمک اندر لاله و گل می خزد

از فریب او خود افزا زندگی — (۱) خود حساب و ناشکیبا زندگی

(۱) خود حساب: محاسبۂ نفس کرنے والا - ۱۲

اہلِ عالم را صلا بر خوان کند
آتشِ خود را چو باد ارزان کند

وای قومی کز اجل گیرد برات (١) | شاعرش وابوسد از ذوقِ حیات
خوش نماید زشت را آئینہ اش | در جگر صد نشتر از نوشینہ اش
بوسہ او تازگی از گل برد | ذوقِ پرواز از دلِ بلبل برد
سست اعصابِ تو از افیونِ او | زندگانی قیمتِ مضمونِ او
می رباید ذوقِ رعنائی ز سرو | جرہ شاہیں از دمِ سردش تذرو
ماہی و از سینہ تا سر آدم است | چوں بناتِ آشیاں اندر یم است (٢)
از نوا بر ناخدا افسوں زند | کشتیش در قعرِ دریا افگند
نغمہ ہایش از دلت دزدد ثبات | مرگ را از سحرِ او دانی حیات

(١) وابوسیدن: روگردانی کرنا۔ ١٢۔ (٢) بناتِ آشیانِ یم: سمندر کی تین پریاں جن کو عربی میں بنات البحر اور انگریزی میں سائرنز کہتے ہیں۔ ملاحوں کے توہمات کے رو سے اُن کا آدھا جسم مچھلی کا ہے اور آدھا انسان کا۔ اور جہازران اُن کی خوش آوازی سے بے راہ ہو کر غرق ہوتے ہیں۔ ١٢۔

دایۂ ہستی ز جانِ تو برد (۱) لعلِ عنابی ز کانِ تو برد

چوں زیاں پیرایہ بند سود را — می کند مذموم ہر محمود را

در یمِ اندیشہ اندازد ترا — از عمل بیگانہ می سازد ترا

خستہ ما از کلاشش خستہ تر — انجمن از دورِ جامش خستہ تر

جوئے برقے نیست در نیسانِ او — یک سرابِ رنگ و بو بستانِ او

حسنِ او را با صداقت کار نیست (۲) در نیستانش جز گہرِ تف دار نیست

خواب را خوشتر ز بیداری شمرد — آتشِ ما از نفسہایش فسرد

قلب مسموم از سرودِ دلکشش — خفتہ مارے زیرِ انبارِ گلش

از خم و مینا و جامش الحذر

از مےِ آئینہ فامش الحذر

اے ز پا افتادۂ صہبائے او — صبحِ تو از مشرقِ مینائے او

---

(۱) دایہ: خواہش آرزو ۱۲ — (۲) تف دار: چمکنے والا ۱۲

اے دلت از نغمہ ہایش سرد جوش
زہرِ قاتل خوردۂ از راہِ گوش

اے دلیلِ انحطاط اندازِ تو
از نوا افتادہ تارِ سازِ تو

آں چناں زار از تن آسانی شدی
در جہاں ننگِ مسلمانی شدی

از رگِ گل می تواں بستن ترا
از نسیمے می تواں خستن ترا

عشق رسوا گشتہ از فریادِ تو
زشت رو تمثالش از بہزادِ تو

زرد از آزارِ تو رخسارِ او
سستیٔ تو بردہ سوز از نارِ او

خستہ جاں از خستہ جانیہائے تو
ناتواں از ناتوانیہائے تو

گریۂ طفلانہ در پیمانہ اش
کلفتِ آہے متاعِ خانہ اش

سرخوش از دریوزۂ میخانہ ہا
جلوہ دزدِ روزنِ کاشانہ ہا

ناخوشے افسردۂ آزردۂ
از لگد کوبِ نگہباں مردۂ

از غماں مانندِ نے کاہیدۂ
وز فلک صد شکوہ بر لب چیدۂ

لابہ و کیں جوہرِ آئینہ اش
ناتوانی ہمدمِ دیرینہ اش

پست بخت و زیردست و دون نهاد | ناسزا و ناامید و نامراد
شیونش از جانِ تو سرمایہ برد | لطفِ خواب از دیدۂ ہمسایہ برد

وائے بر عشقے کہ نارِ او فسرد
در حرم زائید و در بتخانہ مرد

اے میانِ کیسہ ات نقدِ سخن | بر عیارِ زندگی او را بزن
فکرِ روشن بیں عمل را رہبر است | چوں درخشِ برق پیش از تندر است
فکرِ صالح در ادب می بایدت | رجعتے سوئے عرب می بایدت
دل بہ سلمائے عرب باید سپرد (۱) | تا دمد صبحِ حجاز از شامِ کرد
از چمن زارِ عجم گل چیدۂ | نوبہارِ ہند و ایراں دیدۂ
اندکے از گرمیِ صحرا بخور | بادۂ دیرینہ از خرما بخور
سر یکے اندر برِ گرمش بدہ | تن دمے با صرصرِ گرمش بدہ

(۱) سلمےٰ ادبیاتِ عرب میں معشوقہ کا نام ہے۔ دوسرے مصرع میں شیخ حسام الحق ضیاء الدینؒ کے مقولہ اَمْسَیْتُ کُرْدِیًّا۔ اَصْبَحْتُ عَرَبِیًّا کی طرف اشارہ ہے۔

مدتے غلطیدۂ اندر حریر (۱) خو بہ کرپاسِ درشتے ہم بگیر

قرنہا بر لالہ پا کوبیدۂ عارض از شبنم چو گل شوئیدۂ

خویش را بر ریگِ سوزاں ہم بزن غوطہ اندر چشمۂ زمزم بزن

مثلِ بلبل ذوقِ شیون تا کجا در چمن زاراں نشیمن تا کجا

اے ہما از یمنِ دامت ارجمند آشیانے ساز بر کوہِ بلند

آشیانے برق و تندر در برے (۲) از کنامِ جرۂ بازاں برترے

تا شوی در خوردِ پیکارِ حیات

جسم و جانت سوزد از نارِ حیات

---

(۱) ایک قسم کا سخت کپڑا ۔۱۲۔ (۲) کنام: باز کے رہنے کی جگہ۔

در بیان این که تربیتِ خودی را سه مراحل است
مرحلۂ اوّل را اطاعت و مرحلۂ دوم را ضبطِ نفس
و مرحلۂ سوم را نیابتِ الٰہی نامیده اند

مرحلۂ اوّل اطاعت

خدمت و محنت شعارِ اشتر است صبر و استقلال کارِ اشتر است
گام او در راه کم غوغاستے (۱) کاروان را زورقِ صحراستے

---

(۱) زورق کشتی۔

نقشِ پایش قسمتِ هر بیشهٔ | کم خور و کم خواب و محنت پیشهٔ

مست زیرِ بارِ محمل می‌رود | پاے کوباں سوے منزل می‌رود

سرخوش از کیفیتِ رفتارِ خویش | در سفر صابرتر از اسوارِ خویش

تو هم از بارِ فرائض سر متاب (۱) | برخوری از عندهٗ حسن المآب

در اطاعت کوش اے غفلت شعار (۲) | می‌شود از جبر پیدا اختیار

ناکس از فرماں پذیری کس شود (۳) | آتش ار باشد ز طغیاں خس شود

هر که تسخیرِ مه و پرویں کند | خویش را زنجیریِ آئیں کند

باد را زنداں گلِ خوشبو کند | قید بو را نافهٔ آهو کند

می‌زند اختر سوے منزل قدم | پیشِ آئینے سرِ تسلیم خم

سبزه بر دینِ نمو روئیده است | پائمال از ترکِ آں گردیده است

(۱) تلمیح ہے آیۂ قرآنی کی طرف ۱۲ ۔ (۲) اس شعر میں الٰہیاتِ اسلامیہ کے مشہور مسئلہ جبر و اختیار کی طرف اشارہ ہے مقصود یہ ہے کہ اعلیٰ اور سچی حریت اطاعت یعنے پابندیٔ فرائض سے پیدا ہوتی ہے ۔ ۱۲ (۳) طغیاں : سرکشی ۔ حد سے گذر جانا ۔ ۱۲

لالہ پیہم سوختن قانونِ او | بر جہد اندر رگِ او خونِ او

قطرہا دریاست از آئینِ وصل | ذرہ ہا صحراست از آئینِ وصل

باطنِ ہر شئے زآئینے قوی | تو چرا غافل زاین ساماں روی

باز اے آزادِ دستورِ قدیم | زینتِ پا کن ہماں زنجیرِ سیم

شکوہ سنجِ سختیٔ آئیں مشو
از حدودِ مصطفےٰ بیروں مرو

مرحلۂ دوم ضبطِ نفس

نفسِ تو مثلِ شتر خود پرور است | خود پرست و خود سوار و خودسر است

مرد شو آور زمامِ او بکف | تا شوی گوہر اگر باشی خزف

ہر کہ بر خود نیست فرمانش رواں | می شود فرماں پذیر از دیگراں

طرحِ تعمیرِ تو از گل ریختند | با محبت خوف را آمیختند

خوفِ دنیا خوفِ عقبیٰ خوفِ جاں　　خوفِ آلامِ زمین و آسماں

حُبِّ مال و دولت و حُبِّ وطن　　حُبِّ خویش و اقربا و حُبِّ زن

امتزاجِ ما و طیں تن پرور است　　کشتۂ فحشا ہلاکِ منکر است

تا عصائے لا الٰہ داری بدست　　ہر طلسمِ خوف را خواہی شکست

ہر کہ حق باشد چو جاں اندر تنش　　خم نگردد پیشِ باطل گردنش

خوف را در سینۂ او راہ نیست　　خاطرش مرعوبِ غیر اللہ نیست

ہر کہ در اقلیمِ لا آباد شد　　فارغ از بندِ زن و اولاد شد

می کند از ما سوے قطعِ نظر (۱)　　می نہد ساطور بر حلقِ پسر

با یکی مثلِ ہجومِ لشکر است　　جاں بچشمِ او ز باد ارزاں تر است

لا الٰہ باشد صدف گوہر نماز　　قلبِ مسلم را حجِ اصغر نماز

در کفِ مسلم مثالِ خنجر است (۲)　　قاتلِ فحشا و بغی و منکر است

---

(۱) ساطور: چھری۔ حضرت ابراہیم علیہ الصلوٰۃ کی قربانی کی طرف اشارہ ہے۔ ۱۲

(۲) إِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَاءِ الخ (آیۂ شریفہ)۔

روزه بر جوع و عطش شبخون زند (۱) — خیبرِ تن پروری را بشکند

مومنان را فطرت افروز است حج — هجرت آموز و وطن سوز است حج

طاعتی سرمایهٔ جمعیتی — ربطِ اوراقِ کتابِ ملتی

حُبِّ دولت را فنا سازد زکوٰة — هم مساوات آشنا سازد زکوٰة

دل ز حتّٰی تنفقوا محکم کند (۲) — زر فزاید الفتِ زر کم کند

این همه اسبابِ استحکامِ تست — پخته محکم اگر اسلامِ تست

اهلِ قوت شو ز وردِ یا قوی

تا سوارِ اُشترِ خاکی شوی

مرحلهٔ سوم نیابتِ الٰهی

گر شتربانی جهانبانی کنی — زیبِ سر تاجِ سلیمانی کنی

(۱) جوع و عطش: بھوک اور پیاس۔ (۲) لن تنالوا البر حتّٰی تنفقوا (آیہ شریفہ)

تا جہاں باشد جہاں آرا شوی (۱) تاجدارِ ملکِ لایبلیٰ شوی

نائبِ حق در جہاں بودن خوش است — بر عناصر حکمراں بودن خوش است

نائبِ حق ہمچو جانِ عالم است — ہستیِ او ظلِ اسمِ اعظم است

از رموزِ جزو و کل آگہ بود — در جہاں قائم بامر اللہ بود

خیمہ چوں در وسعتِ عالم زند — ایں بساطِ کہنہ را برہم زند

فطرتش معمور و می خواہد نمود — عالمے دیگر بیارد در وجود

صد جہاں مثلِ جہانِ جزو و کل — روید از کشتِ خیالِ او چو گل

پختہ سازد فطرتِ ہر خام را — از حرم بیروں کند اصنام را

نغمہ زا تارِ دل از مضرابِ او — بہرِ حق بیداریِ او خوابِ او

شیب را آموزد آہنگِ شباب (۲) می دہد ہر چیز را رنگِ شباب

نوعِ انساں را بشیر و ہم نذیر — ہم سپاہی ہم سپہگر ہم امیر

(۱) ملک لایبلیٰ یعنی وہ ملک جو زمانے کے دست برد سے ہمیشہ محفوظ رہے ۱۲ — (۲) شیب بڑھاپا ۱۲

مدعائے علّم الاسما ستے (۱) سرِّ سبحان الذی اسرا ستے

از عصا دستِ سفیدش محکم است (۲) قدرتِ کامل بعجلش توام است

چوں عناں گیرد بدست آں شہسوار تیز تر گردد سمندِ روزگار

خشک سازد ہیبتِ او نیل را (۳) می برد از مصر اسرائیل را

از قُمِ او خیزد اندر گورِ تن مردہ جانہا چوں صنوبر در چمن

ذاتِ او توجیہِ ذاتِ عالم است از جلالِ او نجاتِ عالم است

ذرہ خورشید آشنا از سایہ اش قیمتِ ہستی گراں از مایہ اش

زندگی بخشد ز اعجازِ عمل می کند تجدیدِ اندازِ عمل

جلوہ ہا خیزد ز نقشِ پائے او صد کلیم آوارہ سینائے او

زندگی را می کند تفسیرِ نو می دہد ایں خواب را تعبیرِ نو

ہستیٔ مکنونِ او رازِ حیات نغمۂ نشنیدہ سازِ حیات

---

(۱) تلمیح ہے آیاتِ قرآنی کی طرف ۱۲۔ (۲) دستِ سفید حضرت موسیٰؑ کا روشن ہاتھ ۱۲

(۳) اس شعر میں حضرت موسیٰؑ کے قصے کی طرف تلمیح ہے ۔ ۱۲

طبعِ مضموں بندِ فطرت خوں شود — تا دو بیتِ ذاتِ او موزوں شود

مشتِ خاکِ ما سرِ گردوں رسید — زیں غبار آں شہسوار آید پدید

خفتہ در خاکسترِ امروزِ ما — شعلۂ فردائے عالم سوزِ ما

غنچۂ ما گلستاں در دامن است — چشمِ ما از صبحِ فردا روشن است

اے سوارِ اشہبِ دوراں بیا (۱) — اے فروغِ دیدۂ امکاں بیا

رونقِ ہنگامۂ ایجاد شو — در سوادِ دیدہ ہا آباد شو

شورشِ اقوام را خاموش کن — نغمۂ خود را بہشتِ گوش کن

خیز و قانونِ اخوت ساز دہ — جامِ صہبائے محبت باز دہ

باز در عالم بیار ایامِ صلح — جنگجویاں را بدہ پیغامِ صلح

نوعِ انساں مزرع و تو حاصلی — کاروانِ زندگی را منزلی

ریخت از جورِ خزاں برگِ شجر — چوں بہاراں بر ریاضِ ما گذر

سجدہ ہائے طفلک و برنا و پیر — از جبینِ شرمسارِ ما بگیر

(۱) آنحضرت صلعم

از وجودِ تو سر افرازیم ما
پس به سوزِ این جهاں سوزیم ما

در شرحِ اسرارِ اسمائے علیِ مرتضیٰؓ

مسلمِ اوّل شہِ مرداں علیؓ — عشق را سرمایۂ ایماں علیؓ
از ولائے دودمانش زندہ ام — در جہاں مثلِ گہر تابندہ ام
نرگسم وارفتۂ نظّارہ ام — در خیابانش چو بو آوارہ ام
زمزم ار جوشد ز خاکِ من ازوست — مے اگر ریزد ز تاکِ من ازوست
خاکم و از مہرِ او آئینہ ام — می تواں دیدن نوا در سینہ ام
از رخِ او فال پیغمبر گرفت — ملّتِ حق از شکوہش فر گرفت
قوّتِ دینِ مبیں فرمودہ اش — کائنات آئیں پذیر از دودہ اش

مرسلِ حق کرد نامش بوتراب — حق یداللہ خواند در امّ الکتاب

ہر کہ دانائے رموزِ زندگیست — سرِّ اسمائے علیؓ داند کہ چیست

خاکِ تاریکے کہ نامِ او تن است — عقل از بیدادِ او در شیون است

فکرِ گردوں رس زمیں پیما ازو — چشم کور و گوش ناشنوا ازو

از ہوس تیغِ دو رو دارد بدست — رہرواں را دل بریں رہزن شکست

شیرِ حق ایں خاک را تسخیر کرد — ایں گلِ تاریک را اکسیر کرد

مرتضیٰ کز تیغِ او حق روشن است — بوتراب از فتحِ اقلیمِ تن است

مردِ کشور گیر از کرّاری است — گوہرش را آبرو خودداری است

ہر کہ در آفاق گردد بوتراب (۱) — باز گرداند ز مغرب آفتاب

ہر کہ زیں بر مرکبِ تن تنگ بست — چوں نگیں بر خاتمِ دولت نشست

زیرِ پاش اینجا شکوہِ خیبر است — دستِ او آنجا قسیمِ کوثر است

از خود آگاہی یداللّٰہی کند — از یداللّٰہی شہنشاہی کند

(۱) معجزۂ رجعتِ خورشید ۱۲

ذاتِ او دروازهٔ شهرِ علوم   زیرِ فرمانش حجاز و چین و روم

حکمران باید شدن بر خاکِ خویش   تا مئے روشن خوری از تاکِ خویش

خاک گشتن مذهبِ پروانگی است (۱)   خاک را اب شو که این مردانگی است

سنگ شو اے همچو گل نازک بدن   تا شوی بنیادِ دیوارِ چمن

از گِلِ خود آدمے تعمیر کن   آدمے را عالمے تعمیر کن

گر بنا سازی نه دیوار و درے   خشت از خاکِ تو بندد دیگرے

اے ز جورِ چرخِ ناهنجار تنگ   جامِ تو فریادی بیدادِ سنگ

ناله و فریاد و ماتم تا کجا   سینه کوبیهائے پیهم تا کجا

در عمل پوشیده مضمونِ حیات   لذتِ تخلیق قانونِ حیات

خیز و خلاقِ جهانِ تازه شو   شعله در بر کن خلیل آوازه شو

با جهانِ نامساعد ساختن   هست در میدان سپر انداختن

---

(۱) حضرت علی مرتضیٰؓ کی کنیت (ابو تراب یعنے مٹی کا باپ) کی طرف تلمیح ہے ۔۱۲

مرد خود دارے که باشد پخته کار　　　با مزاج او بسازد روزگار

گر نسازد با مزاج او جهان　　　می شود جنگ آزما با آسمان

بر کند بنیاد موجودات را　　　می دهد ترکیب نو ذرات را

گردش ایام را برهم زند　　　چرخ نیلی فام را برهم زند

می کند از قوت خود آشکار　　　روزگار نو که باشد سازگار

در جهان نتوان اگر مردانه زیست　　　همچو مردان جان سپردن زندگیست

آزماید صاحب قلب سلیم　　　زور خود را از مهمات عظیم

عشق با دشوار ورزیدن خوش است　　　چون خلیل از شعله گل چیدن خوش است

ممکنات قوت مردان کار　　　گردد از مشکل پسندی آشکار

حربهٔ دون همتان کین است و بس　　　زندگی را این یک آئین است و بس

زندگانی قوت پیدا استے　　　ق　　　اصل او از ذوق استیلا استے

عفو بیجا سردی خون حیات　　　سکته در بیت موزون حیات

ہر کہ در قعرِ مذلت ماندہ است ناتوانی را قناعت خواندہ است

ناتوانی زندگی را رہزن است بطنش از خوف و دروغ آبستن است

از مکارم اندرون او تہی است شیرش از بہرِ ذمائم فربہی است

ہوشیار اے صاحبِ عقلِ سلیم در کمینہا می نشیند این غنیم

گر خرد مندی فریبِ او مخور (۱) مثلِ حربا ہر زماں رنگش دگر

شکلِ او اہلِ نظر نشناختند پردہ ہا بر روئے او انداختند

گاہ او را رحم و نرمی پردہ دار گاہ می پوشد ردائے انکسار

گاہ او مستور در مجبوری است گاہ پنہاں در تہِ معذوری است

چہرہ در شکلِ تن آسانی نمود دل ز دستِ صاحبِ قوت ربود

با توانائی صداقت توام است گر خود آگاہی ہمیں جامِ جم است

زندگی کشت است و حاصل قوت است شرحِ رمزِ حق و باطل قوت است

(۱) حربا: ایک قسم کا جانور جو ہر گھڑی اپنا رنگ بدلتا رہتا ہے ۱۲۔

مدعی گر مایه دار از قوت است | دعوی او بے نیاز از حجت است

باطل از قوت پذیرد شانِ حق | خویش را حق داند از بطلانِ حق

از کُنِ او زهر کوثر می شود | خیر را گوید شرے شر می شود

اے ز آدابِ امانت بیخبر | از دو عالم خویش را بهتر شمر

از رموزِ زندگی آگاه شو | ظالم و جاهل ز غیر الله شو

چشم و گوش و لب کشا اے ہوشمند

گر نه بینی راهِ حق بر من بخند

حکایتِ نوجوانے از مرو که پیشِ حضرت سیدِ مخدوم علی ہجویری رحمۃ اللہ علیہ آمده از ستمِ اعدا فریاد کرد

سیدِ ہجویر مخدومِ امم (۱) | مرقدِ او پیرِ سنجر را حرم

(۱) پیرِ سنجر - خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ جو حضرت ہجویری رح کے مزار پر تشریف لائے تھے۔

بند ہاے کوہسار آساں گسیخت / در زمینِ ہند تخمِ سجدہ ریخت

عہدِ فاروق از جمالش تازہ شد / حق ز حرفِ او بلند آوازہ شد

پاسبانِ عزتِ اُمُّ الکتاب / از نگاہش خانۂ باطل خراب

خاکِ پنجاب از دمِ او زندہ گشت / صبحِ ما از مہرِ او تابندہ گشت

عاشق و ہم قاصدِ طیارِ عشق / از جبینش آشکار اسرارِ عشق

داستانے از کمالش سر کنم / گلشنے در غنچۂ مضمر کنم

نوجوانے قامتش بالا چو سرو / واردِ لاہور شد از شہرِ مرو

رفت پیشِ سیدِ والا جناب / تا رباید ظلمتش را آفتاب

گفت محصورِ صفِ اعداستم / در میانِ سنگہا میناستم

با من آموز اے شہِ گردوں مکاں / زندگی کردن میانِ دشمناں

پیرِ دانائے کہ در ذاتش جمال / بستہ پیمانِ محبت با جلال

گفت اے نامحرم از رازِ حیات / غافل از انجام و آغازِ حیات

فارغ از اندیشهٔ اغیار شو — قوتِ خوابیدهٔ بیدار شو

سنگ چوں بر خود گمانِ شیشه کرد — شیشه گردید و شکستن پیشه کرد

ناتواں خود را اگر رهرو شمرد — نقدِ جانِ خویش با رهزن سپرد

تا کجا خود را شماری ماء و طیں (۱) — از گلِ خود شعلهٔ طور آفریں

با عزیزاں سرگراں بودن چرا — شکوه سنجِ دشمناں بودن چرا

راست میگویم عدو هم یارِ تست — هستیِ او رونقِ بازارِ تست

هر که دانائے مقاماتِ خودی است — فضلِ حق داند اگر دشمن قوی است

کشتِ انساں را عدو باشد سحاب — ممکناتش را برانگیزد ز خواب

سنگِ ره آب است اگر همت قوی است — سیل را پست و بلندِ جاده چیست

سنگِ ره گردد فسانِ تیغِ عزم — قطعِ منزل امتحانِ تیغِ عزم

مثلِ حیواں خوردن آسودن چه سود — گر بخود محکم نه بودن چه سود

خویش را چوں از خودی محکم کنی — تو اگر خواهی جهاں برهم کنی

(۱) ماء و طیں: پانی اور مٹی ۱۲

گر فنا خواہی ز خود آزاد شو | گر بقا خواہی بخود آباد شو
چیست مُردن از خودی غافل شدن | تو چہ پنداری فراقِ جان و تن؟
در خودی کن صورتِ یوسف مقام | از اسیری تا شہنشاہی خرام
از خودی اندیش و مردِ کار شو | مردِ حق شو حاملِ اسرار شو
شرح راز از داستانہا می کنم | غنچہ از زورِ نفس وا می کنم

"خوشتر آں باشد کہ سرِّ دلبراں
گفتہ آید در حدیثِ دیگراں"

حکایتِ طائرے کہ از تشنگی بیتاب بود

طائرے از تشنگی بیتاب بود | در تنِ او دم مثالِ موجِ دود
ریزۂ الماس در گلزار دید | تشنگی نظارۂ آب آفرید

از فریبِ ریزۂ خورشید تاب | مرغِ نادان سنگ را پنداشت آب
مایہ اندوزِ نم از گوہر نشد | زد برو منقار و کامش تر نشد
گفت الماس اے گرفتارِ ہوس | تیز بر من کردہ منقارِ ہوس
قطرۂ آبے نیم ساقی نیم | من برائے دیگراں باقی نیم
قصدِ آزارم کنی دیوانۂ | از حیاتِ خودنما بیگانۂ
آبِ من منقارِ مرغاں بشکند | آدمی را گوہرِ جاں بشکند
طائر از الماس کامِ دل نیافت | روئے خویش از ریزۂ تابندہ تافت
حسرت اندر سینہ اش آباد گشت | در گلوئے او نوا فریاد گشت
قطرۂ شبنم سرِ شاخِ گلے | تافت مثلِ اشکِ چشمِ بلبلے
تابِ او محوِ سپاسِ آفتاب | لرزہ بر تن از ہراسِ آفتاب
کوکبِ رم خوئے گردوں زادۂ | یکدم از ذوقِ نمود استادۂ
صد فریب از غنچہ و گل خوردۂ | بہرۂ از زندگی نابردۂ

مثلِ اشکِ عاشقِ دلدادهٔ | زیبِ مژگانی چکید آمادهٔ
مرغِ مضطر زیرِ شاخِ گل رسید | در دهانش قطرهٔ شبنم چکید
ای که می خواهی ز دشمن جاں بری | از تو پرسم قطرهٔ یا گوہری؟
چوں ز سوزِ تشنگی طائر گداخت | از حیاتِ دیگرے سرمایہ ساخت
قطرہ سخت اندام و گوہر خو نبود | ریزهٔ الماس بود و او نبود
غافل از حفظِ خودی یک دم مشو | ریزهٔ الماس شو شبنم مشو
پخته فطرت صورتِ کهسار باش | حاملِ صد ابرِ دریا بار باش
خویش را دریاب از ایجابِ خویش | سیم شو از بستنِ سیمابِ خویش

نغمهٔ پیدا کن از تارِ خودی
آشکارا ساز اسرارِ خودی

حکایتِ الماس و زغال

از حقیقت باز بکشایم درے | با تو میگویم حدیثِ دیگرے
گفت با الماس در معدن زغال | اے امینِ جلوہ ہاے لازوال
ہمدمیم و ہست و بودِ ما یکیست | در جہاں اصلِ وجودِ ما یکیست
من بکاں میرم ز دردِ ناکسی | تو سرِ تاجِ شہنشاہاں رسی
قدرِ من از بدگلی کمتر ز خاک | از جمالِ تو دلِ آئینہ چاک
روشن از تاریکیٔ من مجمر است | پس کمالِ جوہرم خاکستر است
پشتِ پا ہر کس مرا بر سر زند | بر متاعِ ہستیم اخگر زند
بر سر و سامانِ من باید گریست | برگ و سازِ ہستیم دانی کہ چیست
موجۂ دودے بہم پیوستۂ | مایہ دارِ یک شرارِ جستۂ
مثلِ انجم روے تو ہم خوے تو | جلوہ ہا خیزد ز ہر پہلوے تو

گاہ نورِ دیدۂ قیصر شوی　　گاہ زیبِ دشنۂ خنجر شوی

گفت الماس اے رفیقِ نکتہ بیں!　　تیرہ خاک از پختگی گردد نگیں

تا بہ پیرامونِ خود در جنگ شد　　پختہ از پیکار مثلِ سنگ شد

پیکرم از پختگی ذوالنور شد　　سینہ ام از جلوہ ہا معمور شد

خوار گشتی از وجودِ خامِ خویش　　سوختی از نرمیِ اندامِ خویش

فارغ از خوف و غم و وسواس باش　　پختہ مثلِ سنگ شو الماس باش

می شود از وے دو عالم مستنیر　　ہر کہ باشد سخت کوش و سخت گیر

مشتِ خاکے اصلِ سنگِ اسود است　　کو سر از جیبِ حرم بیروں زدہ است

رتبہ اش از طور بالاتر شدہ است　　بوسہ گاہِ اسود و احمر شدہ است

در صلابت آبروے زندگی است
ناتوانی ناکسی ناپختگی است

حکایتِ شیخ و برہمن و مکالمۂ گنگا و ہمالہ در معنیٰ ایں کہ تسلسلِ حیاتِ ملیہ از محکم گرفتن روایاتِ مخصوصۂ ملیہ می باشد

در بنارس برہمنے محترم (۱) سر فرو اندر یمِ بود و عدم
بہرۂ وافر ز حکمت داشتے با خدا جویاں ارادت داشتے
ذہنِ او گیرا ؤ ندرت کوش بود با ثریا عقلِ او ہمدوش بود
آشیانش صورتِ عنقا بلند مہر و مہ بر شعلۂ فکرش سپند
مدتے مینائے او درخوں نشست ساقیِ حکمت بجامش مے نہ بست
در ریاضِ علم و دانش دام چید چشمِ دانش طائرِ معنی ندید

(۱) [illegible]

ناخنِ فکرش بخوں آلودہ ماند   عقدۂ بود و عدم نکشودہ ماند

آہ بر لب شاہدِ حرمانِ او   چہرہ غمّازِ دلِ حیرانِ او

رفت روزے نزدِ شیخِ کاملے   آنکہ اندر سینہ پرورد دلے

گوش بر گفتارِ آں فرزانہ داد   بر لبِ خود مُہرِ خاموشی نہاد

گفت شیخ اے طائفِ چرخِ بلند   اندکے عہدِ وفا با خاک بند

تا شدی آوارۂ صحرا و دشت   فکرِ بیباکِ تو از گردوں گذشت

با زمیں در ساز اے گردوں نورد   در تلاشِ گوہرِ انجم مگرد

من نگویم از بتاں بیزار شو   کافری شائستۂ زنّار شو

اے امانت دارِ تہذیبِ کہن   پشتِ پا بر مسلکِ آبا مزن

گر ز جمعیّت حیاتِ ملت است   کفر ہم سرمایۂ جمعیّت است

تو کہ ہم در کافری کامل نۂ   در خورِ طوفِ حریمِ دل نۂ

ماندہ ایم از جادۂ تسلیم دور   تو ز آذر من ز ابراہیمؑ دور

قیسِ ما سودائی محمل نشد — در جنونِ عاشقی کامل نشد

مُرد چوں شمعِ خودی اندر وجود

از خیالِ آسماں پیما چہ سود

آب زد در دامنِ کہسار چنگ — گفت بطعنے با ہمالہ رودِ گنگ

اے ز صبحِ آفرینش یخ بدوش — پیکرت از رودہا زنار پوش

حق ترا با آسماں ہمراز ساخت — پایت محرومِ خرامِ ناز ساخت

طاقتِ رفتار از پایت ربود — ایں وقار و رفعت و تمکیں چہ سود

زندگانی از خرامِ پیہم است — برگ و سازِ ہستیِ موج از رم است

کوہ چوں ایں طعنہ از دریا شنید — ہمچو بحرِ آتش از کیں بردمید

گفت اے پہنائے تو آئینہ ام — چوں تو صد دریا درونِ سینہ ام

ایں خرامِ ناز سامانِ فناست — ہر کہ از خود رفت شایانِ فناست

از مقامِ خود نداری آگہی — بر زیانِ خویش نازی ابلہی!

اے ز بطنِ چرخِ گرداں زادۂ (۱) از تو بہتر ساحلِ افتادۂ

ہستیٔ خود نذرِ قلزم ساختی — پیشِ رہزن نقدِ جاں انداختی

ہمچو گل در گلستاں خوددار شو (۲) بہرِ نشرِ بو پئے گلچیں مرد

زندگی برجائے خود بالیدن است — از خیابانِ خودی گل چیدن است

قرنہا بگذشت و من پا در گلم — تو گماں داری کہ دور از منزلم

ہستیم بالیدہ تا گردوں رسید — زیرِ دامانم ثریّا آرمید

ہستیٔ تو بے نشاں در قلزم است (۳) ذرۂ من سجدہ گاہِ انجم است

چشمِ من بینائے اسرارِ فلک — آشنا گوشم ز پروازِ ملک

تا ز سوزِ سعی پیہم سوختم — لعل و الماس و گہر اندوختم

در درونم سنگ و اندر سنگ نار (۴) آب را بر نارِ من نبود گذار

قطرۂ؟ خود را بپائے خود مریز — در طلاطم کوش و با قلزم ستیز

آبِ گوہر خواہ و گوہر ریزہ شو — بہرِ گوشِ شاہدے آویزہ شو

(۲) [illegible] (۳) [illegible] (۴) [illegible]

(۱) ہنود کا عقیدہ ہے کہ رودِ گنگا کا سرچشمہ آسمان پہ ہے ۱۲

یا خود افزا شو سبک رفتار شو ... ابر برق انداز دریا بار شو

از تو قلزم گدیۂ طوفاں کند ... شکوہ ہا از تنگی داماں کند

کمتر از موجے شمارد خویش را

پیش پائے تو گذارد خویش را

در بیان اینکہ مقصود حیات مسلم اعلائے کلمۃ اللہ ست و جہاد اگر محرک او جوع الارض[1] باشد

در مذہب اسلام حرام است

قلب را از صبغۃ اللہ رنگ دہ (۲) ... عشق را ناموس و نام و ننگ دہ

(۱) جوع الارض بہ تسخیر ممالک ۱۲ (۲) صبغۃ اللہ تلمیح ہے آیۂ شریفہ و من احسن من اللہ صبغۃ کی طرف ۱۲

طبعِ مسلم از محبت قاہر است — مسلم ار عاشق نباشد کافر است

تابعِ حق دیدنش نا دیدنش — خوردنش نوشیدنش خوابیدنش

در رضایش مرضیِ حق گم شود — "ایں سخن کے باورِ مردم شود" (۱)

خیمہ در میدانِ اِلّا اللہ زدست — در جہاں شاہد علی الناس آمدست

شاہدِ حالش نبیِ انس و جاں — شاہدے صادق ترینِ شاہداں

قال را بگذار و بابِ حال زن — نورِ حق بر ظلمتِ اعمال زن

در قبائے خسروی درویش زی — دیدہ بیدار و خدا اندیش زی

قربِ حق از ہر عمل مقصود دار — تا ز تو گردد جلالش آشکار

صلح شر گردد چو مقصود است غیر — گر خدا باشد غرض جنگ است خیر

گر نہ گردد حق ز تیغِ ما بلند — جنگ باشد قوم را نا ارجمند

حضرتِ شیخ میانمیرؒ ولی — ہر خفی از نورِ جانِ او جلی

بر طریقِ مصطفےٰ محکم پئے — نغمۂ عشق و محبت را نئے

(۱) مصرعۂ قتیل ہے

تربتش ایمانِ خاکِ شہرِ ما | مشعلِ نورِ ہدایت بہرِ ما
بر درِ او جبہ فرسا آسماں | از مریدانش شہِ ہندوستاں
شاہ تخمِ حرص در دل کاشتے | قصدِ تسخیرِ ممالک داشتے
از ہوس آتش بجاں افروختے | تیغ را ہَلْ مِنْ مَزِیْد آموختے
در دکن ہنگامہ ہا بسیار بود | لشکرش در عرصہ پیکار بود
رفت پیشِ شیخِ گردوں پایۂ | تا بگیرد از دعا سرمایۂ
مسلم از دنیا سوے حق رم کند | از دعا تدبیر را محکم کند
شیخ از گفتارِ شہ خاموش ماند | بزمِ درویشاں سراپا گوش ماند
تا مریدے سکۂ سیمیں بدست | لب کشود و مُہرِ خاموشی شکست
گفت ایں نذرِ حقیر از من پذیر | اے ز حق آوارگاں را دستگیر
غوطہ ہا زد در خوئے[1] محنت تنم | تا گرہ زد درہمے را دامنم

(۱) خوے (بتلفظ خے) پسینہ ۱۲

گفت شیخ این رزقِ سلطانِ ماست — آنکہ در پیراہنِ شاہی گداست

حکمرانِ مہر و ماہ و انجم است — شاہِ ما مفلس ترین مردم است

دیدہ بر خوانِ اجانب دوخت است — آتشِ جوعش جہانے سوخت است

قحط و طاعون تابعِ شمشیرِ او — عالمے ویرانہ از تعمیرِ او

خلق در فریاد از ناداریش — از تہیدستی ضعیف آزاریش

سطوتش اہلِ جہاں را دشمن است — نوعِ انساں کارواں او رہزن است

از خیالِ خود فریبِ فکرِ خام — می کند تاراج را تسخیر نام

عسکرِ شاہی و افواجِ غنیم — ہر دو از شمشیرِ جوعِ او دو نیم

آتشِ جانِ گدا جوعِ گداست — جوعِ سلطاں ملک و ملت را فناست

ہر کہ خنجر بہرِ غیر اللہ کشید
تیغ او در سینۂ او آرمید

(۱) جوع - بھوک ۱۲

اندرز[1] میر نجات نقشبند المعروف بہ بابائے صحرائی

کہ برائے مسلمانانِ ہندوستان رقم فرمودہ است

اے کہ مثلِ گُل ز گِل بالیدۂ | تو ہم از بطنِ خودی زائیدۂ
از خودی مگذر بقا انجام باش | قطرۂ می باش و بحر آشام باش
تو کہ از نورِ خودی تابندۂ | گر خودی محکم کنی پایندۂ
سود در جیب ہمیں سوداستے | خواجگی از حفظِ ایں کالاستے
ہستی و از نیستی ترسیدۂ | اے سرت گردم غلط فہمیدۂ
چوں خبر دارم زسازِ زندگی | با تو گویم چیست رازِ زندگی
غوطہ در خود صورتِ گوہر زدن | پس ز خلوت گاہِ خود سر بر زدن

(۱) اندرز: نصیحت ۱۲

زیرِ خاکستر شرار اندوختن　　شعله گردیدن نظرها سوختن

خانه سوزِ محنتِ چل ساله شو　　طوفِ خود کن شعلهٔ جواله شو

زندگی از طوفِ دیگر رستن است　　خویش را بیت الحرم دانستن است

پر زن و از جذبِ خاک آزاد باش　　همچو طائر ایمن از افتاد باش

تو اگر طائر نهٔ اے هوشمند　　بر سرِ غارِ آشیانِ خود مبند

اے که باشی در پئے کسبِ علوم　　با تو میگویم پیامِ پیرِ روم

علم را بر تن زنی مارے بود　　علم را بر دل زنی یارے بود

آگهی از قصهٔ آخوندِ روم (۱)　　آنکه داد اندر حلب درسِ علوم

پائے در زنجیرِ توجیهاتِ عقل　　کشتیش طوفانیِ ظلماتِ عقل

موسیٔ بیگانهٔ سینائے عشق　　بیخبر از عشق و از سودائے عشق

از تشکک گفت و از اشراق گفت (۲)　　وز حکم صد گوهرِ تابنده سفت

(۱) [illegible]

(۲) تشکک و اشراق۔ قدیم فلسفۂ یونان کے دو سکول ہیں۔ مؤخر الذکر افلاطون کے فلسفے کا نتیجہ ہے۔ مسلمانوں میں اسکے جامع اور مرتب شیخ شہاب الدین سہروردی مقتول تھے جنکو سلطان صلاح الدین رح نے علمائے وقت کے فتوے سے قتل کرا دیا تھا ۱۲

عقدہ ہاے قولِ مشائیں کشود (۱)   نورِ فکرش ہر خفی را وانمود

گرد و پیشش بود انبارِ کتب   بر لبِ او شرحِ اسرارِ کتب

پیرِ تبریزی ز ارشادِ کمال (۲)   جست راہِ مکتبِ مُلّا جلال

گفت این غوغا و قیل و قال چیست   این قیاس و وہم و استدلال چیست

مولوی فرمود ناداں لب ببند   بر مقالاتِ خردمنداں مخند

پاے خویش از مکتبم بیروں گذار   قیل و قال است این ترا با وے چہ کار

قالِ ما از فہمِ تو بالاتر است   شیشۂ ادراک را روشنگر است

سوزِ شمس از گفتۂ مُلّا فزود   آتشے از جانِ تبریزی کشود

بر زمیں برقِ نگاہِ او فتاد   خاک از سوزِ دمِ او شعلہ زاد

آتشِ دل خرمنِ ادراک سوخت   دفترِ آں فلسفی را پاک سوخت

مولوی بیگانہ از اعجازِ عشق   ناشناسِ نغمہاے سازِ عشق

(۱) مشائیں: حکما کا وہ گروہ جو ارسطو کا متبع ہے ۱۲

(۲) کمال: حضرت شیخ کمال الدین جنیدی رحمۃ اللہ علیہ ۱۲

گفت این آتش چساں افروختی — دفترِ اربابِ حکمت سوختی

گفت شیخ اے مسلمِ زنّار دار — ذوق و حال است این ترا با وے چہ کار

حالِ ما از فکرِ تو بالاتر است — شعلۂ ما کیمیائے احمر است

ساختی از برفِ حکمت ساز و برگ — (۱) از سحابِ فکرِ تو بارد تگرگ

آتشے افروز از خاشاکِ خویش — شعلہ تعمیر کن از خاکِ خویش

علمِ مسلم کامل از سوزِ دل است — معنیِ اسلام ترکِ آفل است

چوں ز بندِ آفل ابراہیم رست
در میانِ شعلہ ہا نیکو نشست

علمِ حق را در قفا انداختی (۳) — بہرِ نانے نقدِ دیں در باختی

گرم رو در جستجوئے سُرمۂ — واقف از چشمِ سیاہِ خود نۂ

---

(۱) تگرگ: اولہ

(۲) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح آیۂ شریفہ

(۳) در قفا انداختن: بے پروائی کرنا ۱۲

آبِ حیواں از دمِ خنجر طلب / از دہانِ اژدہا کوثر طلب

سنگِ اسود از درِ بتخانہ خواہ / نافۂ مشک از سگِ دیوانہ خواہ ق

سوزِ عشق از دانشِ حاضر مجوے / کیفِ حق از جامِ ایں کافر مجوے

مدتے محوِ تگ و دو بودہ ام / رازدانِ دانشِ نو بودہ ام

باغباناں امتحانم کردہ اند / محرمِ ایں گلستانم کردہ اند

گلستانے لالہ زارِ عبرتے / چوں گلِ کاغذ سرابِ نکہتے

تا ز بندِ ایں گلستاں رستہ ام / آشیاں بر شاخِ طوبیٰ بستہ ام

دانشِ حاضر حجابِ اکبر است (۱) / بت پرست و بت فروش و بتگر است

پا بزندانِ مظاہر بستۂ / از حدودِ حس برون ناجستۂ

در صراطِ زندگی از پا فتاد / بر گلوے خویشتن خنجر نہاد

آتشے دارد مثالِ لالہ سرد / شعلۂ دارد مثالِ ژالہ سرد

فطرتش از سوزِ عشق آزاد ماند / در جہانِ جستجو ناشاد ماند

(۱) علمِ حاضر یعنی موجودہ زمانہ کے علوم و فنون ۱۲

عشق افلاطونِ علت ہائے عقل — بہ شود از نشترش سودائے عقل

جملہ عالم ساجد و مسجودِ عشق — سومناتِ عقل را محمودِ عشق

این مے دیرینہ در میناش نیست

شورِ یارب قسمتِ شبہاش نیست

قیمتِ شمشادِ خود نشناختی — سروِ دیگر را بلند انداختی

مثلِ نے خود را ز خود کردی تہی — بر نوائے دیگران دل می نہی

اے گدائے ریزہ از خوانِ غیر — جنسِ خود می جوئی از دکانِ غیر

بزمِ مسلم از چراغِ غیر سوخت — مسجدِ او از شرارِ دیر سوخت

از سوادِ کعبہ چون آہو رمید — ناوکِ صیاد پہلویش درید

شد پریشاں برگِ گل چوں بوئے خویش — اے ز خود رم کردہ باز آ سوئے خویش

اے امینِ حکمتِ ام الکتاب — وحدتِ گم گشتۂ خود باز یاب

ما کہ دربانِ حصارِ ملتیم — کافر از ترکِ شعارِ ملتیم

ساقیِ دیرینہ را ساغر شکست　　بزمِ رندانِ حجازی بر شکست

کعبہ آباد است از اصنامِ ما　　خندہ زن کفر است بر اسلامِ ما

شیخ در عشقِ بتاں اسلام باخت　　رشتۂ تسبیح از زنّار ساخت

پیرہا پیر از بیاضِ مو شدند (۱)　　سخرہ بہرِ کودکانِ کو شدند

دل ز نقشِ لا الٰہ بیگانۂ　　از صنم ہائے ہوس بتخانۂ

می شود ہر مو درازے خرقہ پوش　　آہ ازیں سوداگرانِ دین فروش

با مُریداں روز و شب اندر سفر　　از ضرورت ہائے ملّت بے خبر

دیدہ ہا بے نور مثلِ نرگس اند　　سینہ ہا از دولتِ دل مفلس اند

واعظاں ہم صوفیاں منصب پرست　　اعتبارِ ملّتِ بیضا شکست

واعظِ ما چشم بر بتخانہ دوخت　　مفتیِ دینِ مبیں فتوے فروخت

چیست یاراں بعد ازیں تدبیرِ ما

رُخ سوئے میخانہ دارد پیرِ ما

الوقتُ سیفٌ

سبز بادا خاکِ پاکِ شافعیؒ — عالمے سرخوش ز تاکِ شافعیؒ

فکرِ او کوکب ز گردوں چیدہ است — (١) سیفِ بُرّاں وقت را نامیدہ است

من چہ گویم سرّ ایں شمشیر چیست — آبِ او سرمایہ دار از زندگیست

صاحبش بالاتر از امید و بیم — دستِ او بیضا تر از دستِ کلیم

سنگ از یک ضربتِ او تر شود — بحر از محرومیِ نم بر شود

در کفِ موسےٰ ہمیں شمشیر بود — کارِ او بالاتر از تدبیر بود

سینۂ دریائے احمر چاک کرد — قلزمے را خشک مثلِ خاک کرد

پنجۂ حیدرؓ کہ خیبر گیر بود — قوّتِ او از ہمیں شمشیر بود

گردشِ گردونِ گرداں دیدنی ست — انقلابِ روز و شب فہمیدنی ست

(١) الوقت سیفٌ، مقولہ ہے حضرت امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ کا ١٢

ای اسیرِ دوش و فردا درنگر — در دلِ خود عالمِ دیگر نگر

در گلِ خود تخمِ ظلمت کاشتی — وقت را مثلِ خطے پنداشتی

باز با پیمانۂ لیل و نہار — فکرِ تو پیمود طولِ روزگار

ساختی این رشتہ را زنارِ دوش — گشتۂ مثلِ بتاں باطل فروش

کیمیا بودی و مشتِ گل شدی — سرِّ حق زائیدی و باطل شدی

مسلمی؟ آزادِ این زنار باش — شمعِ بزمِ ملتِ احرار باش

تو کہ از اصلِ زماں آگہ نۂ — از حیاتِ جاوداں آگہ نۂ

تا کجا در روز و شب باشی اسیر (۱) — رمزِ وقت از لی مع اللہ یاد گیر

این و آں پیداست از رفتارِ وقت — زندگی سریست از اسرارِ وقت

اصلِ وقت از گردشِ خورشید نیست — وقت جاوید است و خور جاوید نیست

عیش و غم عاشور و ہم عید است وقت — سرِّ تابِ ماہ و خورشید است وقت

(۱) لی مع اللہ وقت ۔ حدیث مشہور ۱۲

وقت را مثلِ مکاں گستردهٔ   امتیازِ دوش و فردا کردهٔ

اے چو بُو رَم کرده از بستانِ خویش   ساختی از دستِ خود زندانِ خویش

وقتِ ما کو اوّل و آخر ندید   از خیابانِ ضمیرِ ما دمید

زنده از عرفانِ اصلش زنده تر   ہستیِ او از سحر تابنده تر

زندگی از دہر و دہر از زندگی است

لاتسبوا الدهر[1] فرمانِ نبیؐ است

نکتهٔ می گویمت روشن چو دُر   تا شناسی امتیازِ عبد و حُر

عبد گردد یاوه در لیل و نہار   در دلِ حُر یاوه گردد روزگار

عبد از ایام می بافد کفن   روز و شب را می تند بر خویشتن

مردِ حُر خود را ز گِل بر می کند   خویش را بر روزگاران می تند

عبد چوں طائر بدامِ صبح و شام   لذّتِ پرواز بر جانش حرام

---

(۱) لاتسبوا الدهر: زمانے کو بُرا بھلا مت کہو۔

سینهٔ آزادهٔ چابک نفس ‌‌ طائرِ ایام را گردد قفس

عبد را تحصیلِ حاصل فطرت است ‌‌ وارداتِ جانِ او بے ندرت است

از گرانخیزی مقامِ او همان ‌‌ ناله هاے صبح و شامِ او همان

دمبدم نو آفرینی کارِ حُر ‌‌ نغمه پیهم تازه ریزد تارِ حُر

فطرتش زحمت کشِ تکرار نیست ‌‌ جادهٔ او حلقهٔ پرکار نیست

عبد را ایام زنجیر است و بس ‌‌ بر لبِ او حرفِ تقدیر است و بس

همتِ حُر با قضا گردد مشیر ‌‌ حادثات از دستِ او صورت پذیر

رفته و آینده در موجودِ او ‌‌ دیرها آسوده اندر زودِ او

آمد از صوت و صدا پاک این سخن ‌‌ در نمی آید به ادراک این سخن

گفتم و حرفم ز معنی شرمسار ‌‌ شکوهٔ معنی که با حرفم چه کار

زنده معنی چون به حرف آمد بمرد ‌‌ از نفس هاے تو نارِ او فسرد

نکتهٔ غیب و حضور اندر دل است ‌‌ رمزِ ایام و مرور اندر دل است

نغمهٔ خاموش دارد سازِ وقت
غوطه در دل زن که بینی رازِ وقت

یاد ایامی که سیفِ روزگار　　با توانا دستیِ ما بود یار

تخمِ دین در کشتِ دلها کاشتیم　　پرده از رخسارِ حق برداشتیم

ناخنِ ما عقدهٔ دنیا کشاد　　بختِ این خاک از سجودِ ما کشاد

از خُمِ حق بادهٔ گلگون زدیم　　بر کهن میخانه‌ها شبخون زدیم

ای مئ دیرینه در مینای تو　　شیشه آب از گرمیِ صهبای تو

از غرور و نخوت و کبر و منی　　طعنه بر ناداریِ ما می‌زنی

جامِ ما هم زیبِ محفل بوده است　　سینهٔ ما صاحبِ دل بوده است

عصرِ نو از جلوه‌ها آراسته　　از غبارِ پای ما برخاسته

کشتِ حق سیراب گشت از خونِ ما　　حق پرستانِ جهان ممنونِ ما

عالم از ما صاحبِ تکبیر شد　　از گِلِ ما کعبه‌ها تعمیر شد

حرفِ اِقْرَأْ حق بما تعلیم کرد (۱) رزقِ خویش از دستِ ما تقسیم کرد

گرچہ رفت از دستِ ما تاج و نگیں ما گدایاں را بچشمِ کم مبیں

در نگاہِ تو زیاں کاریم ما کہنہ پنداریم ما خواریم ما

اعتبار از لا الٰہ داریم ما ہر دو عالم را نگہ داریم ما

از غمِ امروز و فردا رستہ ایم با کسے عہدِ محبت بستہ ایم

در دلِ حق سرِّ مکنونیم ما وارثِ موسےٰ و ہارونیم ما

مہر و مہ روشن ز تابِ ما ہنوز برقہا دارد سحابِ ما ہنوز

ذاتِ ما آئینۂ ذاتِ حق است

ہستیِ مسلم ز آیاتِ حق است

---

(۱) اِقْرَأْ ـ تلمیح ہے آیۂ شریفہ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ کی طرف ۱۲

دُعا

اے چو جاں اندر وجودِ عالمی　　جانِ ما باشی و از ما می رمی

نغمہ از فیضِ تو در عودِ حیات (۱)　　موت در راہِ تو محسودِ حیات

باز تسکینِ دلِ ناشاد شو　　باز اندر سینہ ہا آباد شو

باز از ما خواہ ننگ و نام را　　پختہ تر کن عاشقانِ خام را

از مقدر شکوہ ہا داریم ما　　نرخِ تو بالا و ناداریم ما

از تہیدستاں رُخِ زیبا مپوش　　عشقِ سلمانؓ و بلالؓ ارزاں فروش

چشمِ بیخواب و دلِ بیتاب دہ　　باز ما را فطرتِ سیماب دہ

آیتے بنما ز آیاتِ مبیں (۲)　　تا شود اعناقِ اعدا خاضعیں

---

(۱) عود: ایک قسم کا ساز ۱۲

(۲) تلمیح ہے آیہ شریفہ ان نشا ننزل علیہم من السماء آیۃ فظلت اعناقہم لہا خاضعین کیطرف ۱۲

کوہِ آتش خیز کن ایں کاہ را — ز آتشِ ما سوز غیر اللہ را

رشتۂ وحدت چو قوم از دست داد — صد گرہ بر روے کارِ ما فتاد

ما پریشاں در جہاں چوں اختریم — ہمدم و بیگانہ از یک دیگریم

باز ایں اوراق را شیرازہ کن — باز آئینِ محبت تازہ کن

باز ما را بر ہماں خدمت گمار — کارِ خود با عاشقانِ خود سپار

رہرواں را منزلِ تسلیم بخش — قوتِ ایمانِ ابراہیم بخش

عشق را از شغلِ لا آگاہ کن
آشنائے رمزِ الا اللہ کن

من کہ بہرِ دیگراں سوزم چو شمع — بزمِ خود را گریہ آموزم چو شمع

یا رب آں اشکے کہ باشد دلفروز — بے قرار و مضطر و آرام سوز

کارمش در باغ و روید آتشے — از قبائے لالہ شوید آتشے

دل بدوش و دیدہ بر فرداستم — در میانِ انجمن تنہاستم

"ہر کسے از ظنِ خود شد یارِ من ‏ ‏ ‏ ‏ از درونِ من نجست اسرارِ من"

در جہاں یارب ندیمِ من کجاست ‏ ‏ ‏ ‏ نخلِ سینایم کلیمِ من کجاست

ظالمم بر خود ستم ہا کردہ ام ‏ ‏ ‏ ‏ شعلۂ را در بغل پروردہ ام

شعلۂ غارت گرِ سامانِ ہوش ‏ ‏ ‏ ‏ آتشے افگندہ در دامانِ ہوش

عقل را دیوانگی آموختہ ‏ ‏ ‏ ‏ علم را سامانِ ہستی سوختہ

آفتاب از سوزِ او گردوں مقام ‏ ‏ ‏ ‏ برقہا اندر طوافِ او مدام

ہمچو شبنم دیدۂ گریاں شدم ‏ ‏ ‏ ‏ تا امینِ آتشِ پنہاں شدم

شمع را سوزِ عیاں آموختم ‏ ‏ ‏ ‏ خود نہاں از چشمِ عالم سوختم

شعلہ ہا آخر ز ہر مویم دمید ‏ ‏ ‏ ‏ از رگِ اندیشہ ام آتش چکید

عندلیبم از شررہا دانہ چید ‏ ‏ ‏ ‏ نغمۂ آتش مزاجے آفرید

سینۂ عصرِ من از دل خالی است ‏ ‏ ‏ ‏ می تپد مجنوں کہ محمل خالی است

شمع را تنہا تپیدن سہل نیست ‏ ‏ ‏ ‏ آہ یک پروانۂ من اہل نیست

انتظارِ غمگسارے تا کجا　　جستجوے رازدارے تا کجا

اے ز رویت ماہ و انجم مستنیر　　آتشِ خود را ز جانم باز گیر

ایں امانت باز گیر از سینہ ام　　خارِ جوہر برکش از آئینہ ام

یا مرا یک ہمدمِ دیرینہ دہ　　عشقِ عالم سوز را آئینہ دہ

موج در بحر است ہم پہلوے موج　　ہست با ہمدم تپیدن خوے موج

بر فلک کوکب ندیمِ کوکب است　　ماہِ تاباں سر بزانوے شب است

روز پہلوے شبِ یلدا زند　　خویش را امروز بر فردا زند

ہستیِ جوے بجوے گم شود　　موجۂ بادے ببوے گم شود

ہست در ہر گوشۂ ویرانہ رقص　　میکند دیوانہ با دیوانہ رقص

گرچہ تو در ذاتِ خود یکتاستی　　عالمے از بہرِ خویش آراستی

من مثالِ لالۂ صحراستم　　در میانِ محفلے تنہاستم

خواہم از لطفِ تو یارے ہمدمے　　از رموزِ فطرتِ من محرمے

همدمے دیوانهٔ فرزانهٔ　　از خیالِ این و آن بیگانهٔ

تا بجانِ او سپارم هوئے خویش　　باز بینم در دلِ او روئے خویش

سازم از مشتِ گلِ خود پیکرش

هم صنم او را شوم هم آذرش

تمت

رموز بیخودی

جہد کن در بیخودی خود را بیاب

زود تر واللہ اعلم بالصواب

(مولانا روم رح)

پیش کش بحضورِ ملّتِ اسلامیہ

مسکر نتواں گشت اگر دم زنم از عشق
این نشہ بمن نیست اگر با دگرے ہست
(عرفی)

اے ترا حق خاتمِ اقوام کرد — بر تو ہر آغاز را انجام کرد
اے مثالِ انبیا پاکانِ تو — ہمگرِ دلہا جگر چاکانِ تو
اے نظر بر حُسنِ ترسا زادہ — اے ز راہِ کعبہ دور افتادہ
اے فلک مشتِ غبارِ کوئے تو — "اے تماشا گاہِ عالم روئے تو"
ہمچو موج آتش تہ پا میروی — "تو کجا بہرِ تماشا میروی"
رمزِ سوز آموز از پروانہ — در شرر تعمیر کن کاشانہ
طرحِ عشق انداز اندر جانِ خویش — تازہ کن با مصطفٰے پیمانِ خویش

خاطرم از صحبتِ ترسا گرفت
تا نقابِ روئے تو بالا گرفت

ہم نوا از جلوۂ اغیار گفت
داستانِ گیسو و رخسار گفت

بر درِ ساقی جبیں فرسود او
قصّۂ مغ زادگاں پیمود او

من شہیدِ تیغِ ابروئے توام
خاکم و آسودۂ کوئے توام

از ستایش گستری بالاترم
پیشِ ہر دیواں فرو ناید سرم

از سخن آئینہ سازم کردہ اند
وز سکندر بے نیازم کردہ اند

بارِ احساں بر نتابد گردنم
در گلستاں غنچہ گردد دامنم

سخت کوشم مثلِ خنجر در جہاں
آبِ خود می گیرم از سنگِ گراں

گرچہ بحرم موجِ من بیتاب نیست
بر کفِ من کاسۂ گرداب نیست

پردۂ رنگم شمیمے نیستم
صیدِ ہر موجِ نسیمے نیستم

در شرار آبادِ ہستی اخگرم
خلعتے بخشد مرا خاکسترم

بر درت جانم نیاز آوردہ است
ہدیۂ سوز و گداز آوردہ است

ز آسمانِ آبگوں یم می چکد — بر دلِ گرمم دمادم می چکد

من ز جو باریکتر می سازمش — تا بہ صحنِ گلشنت اندازمش

زانکہ تو محبوبِ یارِ ماستی — ہمچو دل اندر کنارِ ماستی

عشق تا طرحِ فغاں در سینہ ریخت — آتشِ او از دلم آئینہ ریخت

مثلِ گل از ہم شگافم سینہ را — پیشِ تو آویزم ایں آئینہ را

تا نگاہے افگنی بر روے خویش — می شوی زنجیریِ گیسوے خویش

باز خوانم قصۂ پارینہ ات

تازہ سازم داغہاے سینہ ات

از پئے قومِ ز خود نامحرمے — خواستم از حق حیاتِ محکمے

در سکوتِ نیم شب نالاں بدم — عالم اندر خواب و من گریاں بدم

جانم از صبر و سکوں محروم بود — وردِ من یا حیّ یا قیّوم بود

آرزوے داشتم خوں کردمش — تا ز راہِ دیدہ بیروں کردمش

سوختن چوں لالہ پیہم تا کجا
از سحر دریوزۂ شبنم تا کجا

اشکِ خود بر خویش میریزم چو شمع
با شبِ یلدا در آویزم چو شمع

جلوہ را افزودم و خود کاستم
دیگراں را محفلے آراستم

یک نفس فرصت ز سوزِ سینہ نیست
ہفتہ ام شرمندۂ آدینہ نیست

جانم اندر پیکرِ فرسودۂ
جلوۂ آہے است گرد آلودۂ

چوں مرا صبحِ ازل حق آفرید
نالہ در ابریشمِ عودم تپید

نالۂ افشاگرِ اسرارِ عشق
خونبہائے حسرتِ گفتارِ عشق

فطرتِ آتش دہد خاشاک را
شوخیِ پروانہ بخشد خاک را

عشق را داغے مثالِ لالہ بس
در گریبانش گُلِ یک نالہ بس

من ہمیں یک گل بدستارت زنم
محشرے بر خوابِ سرشارت زنم

تا ز خاکت لالہ زار آید پدید
از دمِ بادِ بہار آید پدید

بسم اللہ الرحمن الرحیم

رموزِ بیخودی

تمہید

در معنیٔ ربطِ فرد و ملّت

فرد را ربطِ جماعت رحمت است ۔۔۔ جوہرِ او را کمال از ملت است
تا توانی با جماعت یار باش ۔۔۔ رونقِ ہنگامۂ احرار باش

PR-74

حرزِ جاں کن گفتهٔ خیر البشر ﷺ   هست شیطاں از جماعت دور تر

فرد و قوم آئینهٔ یکدیگر اند   سلک و گوهر کهکشان و اختر اند

فرد می گیرد ز ملت احترام   ملت از افراد می یابد نظام

فرد تا اندر جماعت گم شود   قطرهٔ وسعت طلب قلزم شود

مایه دارِ سیرتِ دیرینه او   رفته و آینده را آئینه او

وصلِ استقبال و ماضی ذاتِ او   چوں ابد لا انتها اوقاتِ او

در دلش ذوقِ نمو از ملت است   احتسابِ کارِ او از ملت است

پیکرش از قوم و هم جانش ز قوم   ظاهرش از قوم و پنهانش ز قوم

در زبانِ قوم گویا می شود   بر رهِ اسلاف پویا می شود

پخته تر از گرمیٔ صحبت شود   تا بمعنی فرد هم ملت شود

وحدتِ او مستقیم از کثرت است   کثرت اندر وحدتِ او وحدت است

لفظ چوں از بیتِ خود بیروں نشست   گوهرِ مضمون بجیبِ خود شکست

برگِ سبزے کز نہالِ خویش ریخت　　از بہاران تارِ امیدش گسیخت

ہر کہ آب از زمزمِ ملت نخورد　　شعلہ ہاے نغمہ در عودش فسرد

فردِ تنہا از مقاصد غافل است　　قوتش آشفتگی را مائل است

قوم با ضبط آشنا گرداندش　　نرم رو مثلِ صبا گرداندش

پا بہ گل مانندِ شمشادش کند　　دست و پا بندد کہ آزادش کند

چوں اسیرِ حلقۂ آئیں شود
آہوے رم خوے او مشکیں شود

تو خودی از بیخودی نشناختی　　خویش را اندر گماں انداختی

جوہرِ نوریست اندر خاکِ تو　　یک شعاعش جلوۂ ادراکِ تو

عیشت از عیشش غمِ تو از غمش　　زندۂ از انقلابِ ہر دمش

واحدست و بر نمی تابد دوئی　　من ز تابِ او من استم تو توئی

خویش دار و خویش باز و خویش ساز　　نازہا می پرورد اندر نیاز

آتشے از سوزِ او گردد بلند — این شرر بر شعلہ اندازد کمند

فطرتش آزاد و ہم زنجیری است — جزوِ او را قوتِ کل گیری است

خو گرِ پیکارِ پیہم دیدمش — ہم خودی ہم زندگی نامیدمش

چوں ز خلوت خویش را بیروں دہد — پائے در ہنگامۂ جلوت نہد

نقش گیر اندر دلش "او" می شود — "من" ز ہم می ریزد و "تو" می شود

جبر قطعِ اختیارش می کند — از محبّت مایہ دارش می کند

ناز تا ناز است کم خیزد نیاز — ناز ہا سازد بہم خیزد نیاز

در جماعت خود شکن گردد خودی — تا ز گلبرگے چمن گردد خودی

"نکتہ ہا چوں تیغِ پولاد است تیز
گر نمی فہمی ز پیشِ ما گریز"

در معنی این که ملّت از اختلاطِ افراد پیدا می شود و تکمیلِ تربیتِ او از نبوّت است

از چه رو بر بسته ربطِ مردم است ‏ ‏ رشتهٔ این داستاں سر در گم است

در جماعت فرد را بینیم ما ‏ ‏ از چمن او را چو گل چینیم ما

فطرتش وارفتهٔ یکتائی است ‏ ‏ حفظِ او از انجمن آرائی است

سوزدش در شاہراہِ زندگی (۱) ‏ ‏ آتشِ آوردگاہِ زندگی

مردماں خوگر بیک دیگر شوند ‏ ‏ سفتهٔ در یک رشته چوں گوہر شوند

در نبردِ زندگی یارِ ہم اند ‏ ‏ مثلِ ہمکاراں گرفتارِ ہم اند

محفلِ انجم ز جذبِ باہم است ‏ ‏ ہستیِ کوکب ز کوکب محکم است

خیمہ گاہِ کاروان کوہ و جبل ‏ ‏ مرغزار و دامنِ صحرا و تل

(۱) مہمل ۱۶۶۵ء ۱۹۲۱ء

سست و بیجان تار و پودِ کارِ او ‌ ‌ ‌ ‌ ناکشوده غنچهٔ پندارِ او

سازِ برق آهنگ او ننواخته ‌ ‌ ‌ ‌ نغمه‌اش در پرده ناپرداخته

گوشمالِ جستجو ناخوردهٔ ‌ ‌ ‌ ‌ زخمه‌هاے آرزو ناخوردهٔ

تا بسامان محفلِ نوزاده‌اش ‌ ‌ ‌ ‌ می توان با پنبه چیدن باده‌اش

نودمیده سبزهٔ خاکش هنوز ‌ ‌ ‌ ‌ سرد خوں اندر رگِ تاکش هنوز

منزلِ دیو و پری اندیشه‌اش ‌ ‌ ‌ ‌ از گمانِ خود رمیدن پیشه‌اش

تنگ میدان هستیِ خاکش هنوز ‌ ‌ ‌ ‌ فکرِ او زیرِ لبِ باشش هنوز

بیمِ جاں سرمایهٔ آب و گلش ‌ ‌ ‌ ‌ هم ز بادِ تند می لرزد دلش

جانِ او از سخت کوشی رم زند ‌ ‌ ‌ ‌ پنجه در دامانِ فطرت کم زند

هرچه از خود می دمد بردارَدش ‌ ‌ ‌ ‌ هرچه از بالا فتد بردارَدش

تا خدا صاحبدلے پیدا کند ‌ ‌ ‌ ‌ کو ز حرفے دفترے املا کند

سازپردازے که از آوازهٔ (۱) ‌ ‌ ‌ ‌ خاک را بخشد حیاتِ تازهٔ

ذرۂ بے مایہ ضوگیر ازو — ہر متاعے ارج نوگیر ازو

زندہ از یک دم دو صد پیکر کند — محفلے رنگیں ز یک ساغر کند

دیدۂ او می کشد لب جاں دہد — تا دوئی میرد یکی پیدا شود

رشتہ اش کو بر فلک دارد سرے — پارہاے زندگی را ہمگرے

تازہ انداز نظر پیدا کند — گلستاں در دشت و در پیدا کند

از تف او ملّتے مثل سپند — بر جہد شور افگن و ہنگامہ بند

یک شرر می افگند اندر دلش — شعلۂ درگیر می گردد گلش

نقش پایش خاک را بینا کند — ذرّہ را چشمک زن سینا کند

عقل عریاں را دہد پیرایۂ — بخشد ایں بے مایہ را سرمایۂ

دامن خود می زند بر اخگرش — ہر چہ غش باشد رباید از زرش

بندہا از پا گشاید بندہ را — از خداونداں رباید بندہ را

گویدش تو بندۂ دیگر نۂ — زیں بتان بے زباں کمتر نۂ

تا سوے یک مدّعا یش می کشد　　حلقۂ آئین بپایش می کشد

نکتۂ توحید باز آموزدش

رسم و آئینِ نیاز آموزدش

ارکانِ اساسی ملیہ اسلامیہ

رُکنِ اوّل

توحید

در جہانِ کیف و کم گردید عقل　　پے بہ منزل بُرد از توحید عقل

ورنہ ایں بیچارہ را منزل کجاست کشتیٔ ادراک را ساحل کجاست

اہلِ حق را رمزِ توحید از بر است (۱) در اٰتِی الرَّحمٰنِ عبداً مضمر است

تا ز اسرارِ تو بنماید ترا امتحانش از عمل باید ترا

دیں ازو حکمت ازو آئیں ازو زور ازو قوت ازو تمکیں ازو

عالماں را جلوہ اش حیرت دہد عاشقاں را بر عمل قدرت دہد

پست اندر سایہ اش گردد بلند خاک چوں اکسیر گردد ارجمند

قدرتِ او برگزیند بندہ را نوعِ دیگر آفریند بندہ را

در رہِ حق تیز تر گردد تگش گرم تر از برق خوں اندر رگش

بیم و شک میرد عمل گیرد حیات چشم می بیند ضمیرِ کائنات

چوں مقامِ عبدہٗ محکم شود

کاسۂ دریوزہ جامِ جم شود

---

(۱) اِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّاۤ اٰتِي الرَّحْمٰنِ عَبْدًا ط (آیہ شریفہ)

ملتِ بیضا تن و جان لا اله — سازِ ما را پرده گردان لا اله

لا اله سرمایهٔ اسرارِ ما — رشته اش شیرازهٔ افکارِ ما

حرفش از لب چون بدل آید همے — زندگی را قوت افزاید همے

نقشِ او گر سنگ گیرد دل شود — دل گر از یادش نسوزد گِل شود

چون دل از سوزِ غمش افروختیم — خرمنِ امکان ز آهے سوختیم

آب دلها در میانِ سینه ها — سوزِ او بگداخت این آئینه ها

شعله اش چون لاله در رگهاے ما — نیست غیر از داغِ او کالاے ما

اسود از توحید احمر می شود — خویشِ فاروقؓ و ابوذرؓ می شود

دل مقامِ خویشی و بیگانگی است — شوق را مستی ز هم پیمانگی است

ملت از یک رنگیٔ دلهاستے — روشن از یک جلوه این سیناستے

قوم را اندیشه ها باید یکے — در ضمیرش مدّعا باید یکے

جذبه باید در سرشتِ او یکے — هم عیارِ خوب و زشتِ او یکے

گر نباشد سوزِ حق در سازِ فکر   نیست ممکن این چنین اندازِ فکر

ما مسلمانیم و اولادِ خلیل (۱)   از ابیکم گیر اگر خواهی دلیل

با وطن وابسته تقدیرِ امم   بر نسب بنیادِ تعمیرِ امم

اصلِ ملت در وطن دیدن که چه   باد و آب و گل پرستیدن که چه

بر نسب نازاں شدن نادانی است   حکمِ او اندر تن و تن فانی است

ملتِ ما را اساسِ دیگر است   این اساس اندر دلِ ما مضمر است

حاضریم و دل بغائب بسته ایم   پس ز بندِ این و آں وارسته ایم

رشتهٔ این قوم مثلِ انجم است   چوں نگه هم از نگاهِ ما گم است

تیرِ خوش پیکانِ یک کیشیم ما   یک نما یک بین یک اندیشیم ما

مدعاے ما مآلِ ما یکیست   طرز و اندازِ خیالِ ما یکیست

ما ز نعمتهاے او اخواں شدیم
یک زبان و یکدل و یکجاں شدیم

(۱) [illegible]

در معنی این کہ یاس و حزن و خوف اُمّ الخبائث است و قاطع حیات و توحید ازالۂ این امراض خبیثہ می کند

مرگ را ساماں ز قطعِ آرزوست (۱) زندگانی محکم از لَاتَقْنَطُوا است

نا اُمید از آرزوئے پیہم است نا امیدی زندگانی را سم است

نا امیدی ہمچو گور افشاردت گرچہ الوندی ز پا می آردت

ناتوانی بندۂ احسانِ او نامرادی بستۂ دامانِ او

زندگی را یاس خواب آور بود این دلیلِ سستیِ عنصر بود

چشمِ جاں را سرمۂ اُش اعمیٰ کند روزِ روشن را شبِ یلدا کند

از دمش میرد قوائے زندگی خشک گردد چشمہائے زندگی

(۱) لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ ط (آیہ شریفہ)

خفتہ با غم در تہِ یک چادر است | غم رگِ جاں را مثالِ نشتر است
اے کہ در زندانِ غم باشی اسیر (۱) | از نبیؐ تعلیمِ لَا تَحْزَنْ بگیر
ایں سبق صدیقؓ را صدیق کرد | سرخوشش از پیمانۂ تحقیق کرد
از رضا مسلم مثالِ کوکب است | در رہِ ہستی تبسّم بر لب است

گر خدا داری ز غم آزاد شو
از خیالِ بیش و کم آزاد شو

قوّتِ ایماں حیات افزایدت (۲) | وردِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ بایدت
چوں کلیمے سوے فرعونے رود (۳) | قلبِ او از لَا تَخَفْ محکم شود
بیمِ غیر اللہ عمل را دشمن است | کاروانِ زندگی را رہزن است
عزمِ محکم ممکنات اندیش ازو | ہمّتِ عالی تأمّل کیش ازو
تخمِ او چوں در گلت خود را نشاند | زندگی از خود نمائی باز ماند

---

(۱) لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ (آیہ شریفہ)
(۳) قُلْ لَا تَخَفْ إِنَّكَ أَنْتَ الْأَعْلٰى (آیہ شریفہ) ۱۲

فطرتِ او تنگ تاب و سازگار (۱) با دلِ لرزان و دستِ رعشه دار

دزدد از پا طاقتِ رفتار را می رباید از دماغ افکار را

دشمنت ترسان اگر بیند ترا از خیابانت چو گل چیند ترا

ضربِ تیغ او قوی تر می فتد هم نگاهش مثلِ خنجر می فتد

بیم چوں بند است اندر پاے ما ورنہ صد سیل است در دریاے ما

بر نمی آید اگر آہنگِ تو نرم از بیم است تارِ چنگِ تو

گوش تابش دہ کہ گردد نغمہ خیز بر فلک از نالہ آرد رستخیز

بیم جاسوسے است از اقلیمِ مرگ اندرونش تیرہ مثلِ میمِ مرگ

چشمِ او برہمزنِ کارِ حیات (۲) گوشِ او بُزگیرِ اخبارِ حیات

ہر شرِ پنہاں کہ اندر قلبِ تست اصلِ او بیم است اگر بینی درست

لابہ و مکّاری و کین و دروغ (۳) این ہمہ از خوف می گیرد فروغ

پردۂ زور و ریا پیراہنش فتنہ را آغوشِ مادر دامنش

زانکہ از ہمت نباشد استوار   می شود خوشنود با ناسازگار

هر کہ رمزِ مصطفیٰ فہمیدہ است
شرک را در خوف مضمر دیدہ است

محاورۂ تیر و شمشیر

سرِّ حق تیر از لبِ سوفار گفت   تیغ را در گرمیٔ پیکار گفت
اے پریہا جوہر اندر قافِ تو   ذوالفقارِ حیدرؓ از اسلافِ تو
قوّتِ بازوے خالد دیدۂ   شام را بر سر شفق پاشیدۂ
آتشِ قہرِ خدا سرمایہ‌ات   جنت الفردوس زیرِ سایہ‌ات
در ہوایم یا میانِ ترکشم   ہر کجا باشم سراپا آتشم
از کماں آیم چو سوے سینۂ من   نیک می بینم بہ توے سینۂ من

گر نباشد در میانِ قلبِ سلیم | فارغ از اندیشہائے یاس و بیم
چاک چاک از نوکِ خود گرد انمش | نیمہ از موجِ خوں پوشانمش
در صفائے او ز قلبِ مومن است | ظاہرش روشن ز نورِ باطن است

از تفِ او آب گردد جانِ من
ہمچو شبنم می چکد پیکانِ من

حکایتِ شیر و شہنشاہ عالمگیر رحمۃ اللہ علیہ

شاہِ عالمگیر گردوں آستاں | اعتبارِ دودمانِ گورگاں
پایۂ اسلامیاں برتر ازو | احترامِ شرعِ پیغمبرؐ ازو
درمیانِ کارزارِ کفر و دیں | ترکشِ ما را خدنگِ آخریں
تخمِ الحادے کہ اکبر پرورید | باز اندر فطرتِ دارا دمید

شمعِ دل در سینه‌ها روشن نبود   ملّتِ ما از فساد ایمن نبود

حق گزید از هند عالمگیر را   آں فقیرِ صاحبِ شمشیر را

از پئے احیاے دیں مامور کرد   بهرِ تجدیدِ یقیں مامور کرد

برقِ تیغش خرمنِ الحاد سوخت   شمعِ دیں در محفلِ ما برفروخت

کور ذوقاں داستانها ساختند   وسعتِ ادراکِ او نشناختند

شعلهٔ توحید را پروانه بود   چوں براهیم اندریں بتخانه بود

در صفِ شاهنشهاں یکتاستے
فقرِ او از تربتش پیداستے

روزے آں زیبندهٔ تاج و سریر   آں سپهدار و شهنشاه و فقیر

صبحگاهاں شد به سیرِ بیشهٔ   با پرستارے وفا اندیشهٔ

سرخوش از کیفیتِ بادِ سحر   طائراں تسبیح خواں بر هر شجر

شاهِ رمز آگاه شد محوِ نماز   خیمه برزد در حقیقت از مجاز

شیر ببر آمد پدید از طرف دشت — از خروش او فلک لرزنده گشت

بوی انسان دادش از انسان خبر — پنجه عالمگیر را زد بر کمر

دست شه نادیده خنجر برکشید — شرزه شیری را شکم از هم درید

دل بخود راهی نداد اندیشه را — شیر قالین کرد شیر بیشه را

باز سوی حق رمید آن ناصبور — بود معراجش نماز با حضور

این چنین دل خودنما و خودشکن — دارد اندر سینه مومن وطن

بندهٔ حق پیش مولا لاستی — پیش باطل از نعم برجاستی

تو هم ای نادان دلی آور بدست — شاهدی را محملی آور بدست

خویش را در باز و خود را باز گیر — دام گستر از نیاز و ناز گیر

عشق را آتش زن اندیشه کن — روبهٔ حق باش و شیری پیشه کن

خوف حق عنوان ایمان است و بس
خوف غیر از شرک پنهان است و بس

رُکنِ دوم

رسالت

تارکِ آفل براہیمِ خلیل (۱) انبیا را نقشِ پائے او دلیل
آں خدائے لم یزل را آیتے (۲) داشت در دل آرزوئے ملّتے
جوئے اشک از چشمِ بنجوابش چکید (۳) تا پیامِ طَهِّرَا بَیْتِیَ شنید
بہرِ ما ویرانہ آباد کرد (۴) طائفاں را خانہ بنیاد کرد

(۱) آفل: غروب ہونے والا۔ زوال پذیر۔ تلمیح ہے آیہ شریفہ لَآ اُحِبُّ الْاٰفِلِیْنَ کی طرف ۱۲
(۲) رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَیْنِ لَکَ وَمِنْ ذُرِّیَّتِنَآ اُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّکَ (آیہ شریفہ)
(۳) وَعَهِدْنَآ اِلٰٓی اِبْرٰهٖمَ وَاِسْمٰعِیْلَ اَنْ طَهِّرَا بَیْتِیَ لِلطَّآئِفِیْنَ وَالْعٰکِفِیْنَ وَالرُّکَّعِ السُّجُوْدِ (آیہ شریفہ)
(۴) رَبَّنَآ اِنِّیْٓ اَسْکَنْتُ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ بِوَادٍ غَیْرِ ذِیْ زَرْعٍ عِنْدَ بَیْتِکَ الْمُحَرَّمِ (آیہ شریفہ)

تا نهالِ تُبْ عَلَیْنَا غنچه بست (۱) صورتِ کارِ بهارِ ما نشست

حق تعالیٰ پیکرِ ما آفرید وز رسالت در تنِ ما جان دمید

حرفِ بی‌صوت اندرین عالم بدیم از رسالت مصرعِ موزون شدیم

از رسالت در جهان تکوینِ ما از رسالت دینِ ما آئینِ ما

از رسالت صد هزار ما یک است جزوِ ما از جزوِ ما لاینفک است

آن که شانِ اوست یَهْدِیْ مَنْ یُّرِیْدْ از رسالت حلقهٔ گردِ ما کشید

حلقهٔ ملت محیط افزاستی مرکزِ او وادیِ بطحاستی

ما ز حکمِ نسبتِ او ملتیم اہلِ عالم را پیامِ رحمتیم

از میانِ بحرِ او خیزیم ما مثلِ موج از هم نمی‌ریزیم ما

امتش در حرزِ دیوارِ حرم (۲) نعره زن مانندِ شیرانِ در اَجَم

(۱) رَبَّنَا وَاَرِنَا مَنَاسِکَنَا وَتُبْ عَلَیْنَا اِنَّکَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِیْمُ ۝ (آیهٔ شریفه)

(۲) اُحِلَّ اُمَّتُہٗ فِی حِرْزِ مِلَّتِہٖ — کَاللَّیْثِ حَلَّ مَعَ الْاَشْبَالِ فِی اَجَمٖ ۝

(قصیدۂ بُردہ)

معنیٔ حرفم کنی تحقیق اگر — بنگری با دیدهٔ صدیقؓ اگر

قوتِ قلب و جگر گردد نبیؐ — از خدا محبوب‌تر گردد نبیؐ

قلبِ مؤمن را کتابش قوت است — حکمتش حبل الوریدِ ملت است

دامنش از دست دادن مردن است — چون گل از بادِ خزان افسردن است

زندگی قوم از دمِ او یافت است — این سحر از آفتابش تافت است

فرد از حق، ملت از وی زنده است — از شعاعِ مهرِ او تابنده است

از رسالت هم‌نوا گشتیم ما — هم‌نفس هم مدعا گشتیم ما

کثرتِ هم مدعا وحدت شود — پخته چون وحدت شود ملت شود

زنده هر کثرت ز بندِ وحدت است — وحدتِ مسلم ز دینِ فطرت است

دینِ فطرت از نبیؐ آموختیم — در رهِ حق مشعلی افروختیم

این گهر از بحرِ بی‌پایانِ اوست — ما که یکجانیم از احسانِ اوست

تا نه این وحدت ز دستِ ما رود — هستیٔ ما با ابد همدم شود

پس خدا بر ما شریعت ختم کرد بر رسولِ[۱] ما رسالت ختم کرد

رونق از ما محفلِ ایام را او رسل را ختم و ما اقوام را

خدمتِ ساقی گری با ما گذاشت داد ما را آخریں جامے کہ داشت

لا نبیَّ بعدی ز احسانِ خداست پردۂ ناموسِ دینِ مصطفیٰ است

قوم را سرمایۂ قوت ازو حفظِ سرِّ وحدتِ ملت ازو

حق تعالیٰ نقشِ ہر دعوے شکست تا ابد اسلام را شیرازہ بست

دل ز غیر اللہ مسلمان بر کند
نعرۂ لا قومَ بعدی می زند

---

(۱) لما دعا اللہ داعینا لطاعتہ — باکرم الرسل کنا اکرم الامم (بوصیری)

در معنی این که مقصود رسالت محمدیه تشکیل و تاسیس حریت و مساوات و اخوت بنی نوع آدم است

بود انسان در جهان انسان پرست ‌ ‌ ‌ ناکس و نابود مند و زیر دست

سطوت کسری و قیصر رهزنش ‌ ‌ ‌ بندها در دست و پا و گردنش

کاهن و پاپا و سلطان و امیر ‌ ‌ ‌ بهر یک نخچیر صد نخچیر گیر

صاحب اورنگ و هم پیر کنشت ‌ ‌ ‌ باج بر کشت خراب او نوشت

در کلیسا اسقف رضوان فروش ‌ ‌ ‌ بهر این صید زبون دامی بدوش

برهمن گل از خیابانش ببرد ‌ ‌ ‌ خرمنش مغ زاده با آتش سپرد

از غلامی فطرت او دون شده ‌ ‌ ‌ نغمه ها اندر نی او خون شده

تا امینی حق بحقداران سپرد ‌ ‌ ‌ بندگان را مسند خاقان سپرد

شعلہ ہا از مردہ خاکستر کشاد | کوہکن را پایۂ پرویز داد

اعتبارِ کارِ بنداں را فزود | خواجگی از کار فرمایاں ربود

قوّتِ او ہر کہن پیکر شکست | نوعِ انساں را حصارِ تازہ بست

تازہ جاں اندر تنِ آدم دمید | بندہ را باز از خداونداں خرید

زادنِ او مرگِ دنیائے کہن | مرگِ آتش خانہ و دیر و شمن

حرّیت زاد از ضمیرِ پاکِ او | ایں مئے نوشیں چکید از تاکِ او

عصرِ نو کایں صد چراغ آوردہ است | چشم در آغوشِ او وا کردہ است

نقشِ نو بر صفحۂ ہستی کشید | امّتے گیتی کشائے آفرید

امّتے از ماسوا بیگانہ | بر چراغِ مصطفیٰ پروانہ

امّتے از گرمیِ حق سینہ تاب | ذرّہ اش شمعِ حریمِ آفتاب

کائنات از کیف او رنگیں شدہ | کعبہ ہا بت خانہ ہائے چیں شدہ

مرسلان و انبیا آبائے او | اکرمِ او نزدِ حق اتقائے او (۱)

(۱) اشارہ بہ آیۂ کریمہ اِنَّ اَکْرَمَکُمْ عِنْدَ اللّٰہِ اَتْقٰکُمْ

کُلُّ مُؤمِنٍ اِخوَةٌ اندر دلش — حُرّیت سرمایۂ آب و گلش

ناشکیبِ امتیازات آمده — در نهادِ او مساوات آمده

همچو سرو آزاد فرزندانِ او (۱) — پخته از قَالُوا بَلیٰ پیمانِ او

سجدۂ حق گل بسیمایش زده

ماه و انجم بوسه بر پایش زده

حکایتِ بو عبید و جابان در معنئ اخوّتِ اسلامیه

شد اسیرِ مسلمی اندر نبرد (۲) — قائدی از قائدانِ یزدجرد (۳)

گبر باران دیده و عیّار بود — حیله جو و پُرفن و مکّار بود

از مقامِ خود خبردارش نکرد — هم ز نامِ خود خبردارش نکرد

(۱) اَلَستُ بِرَبِّکُم، قَالُوا بَلیٰ (آیۂ شریفہ) ۱۲ — (۲) قائد: سپہ سالار ۱۲ — (۳) یزدجرد نامِ شہنشاہِ ایران

گفت میخواهم که جان بخشی مرا | چون مسلمانان امان بخشی مرا

کرد مسلم تیغ را اندر نیام | گفت خونت ریختن بر من حرام

چون درفش کاویانی چاک شد (۱) | آتش اولاد ساسان خاک شد

آشکارا شد که جابان است او | میر سربازان ایران است او

قتل او از میر عسکر خواستند | از فریب او سخن آراستند

بوعبید آن سید فوج حجاز | در وغا عزمش ز لشکر بی نیاز

گفت ای یاران مسلمانیم ما | تار چنگیم و یک آهنگیم ما

نعرهٔ حیدرؓ نوای بوذرؓ است | گرچه از حلق بلالؓ و قنبرؓ است

هر یکی از ما امین ملت است | صلح و کینش صلح و کین ملت است

ملت ار گردد اساس جان فرد | عهد ملت می شود پیمان فرد

گرچه جابان دشمن ما بوده است | مسلمی او را امان بخشوده است

---

(۱) درفشِ کاویانی: ایرانی علم کا نام ۱۲

خونِ او اے معشرِ خیرالانام
بر دمِ تیغِ مسلمانان حرام

حکایتِ سلطان مراد و معمار در معنی مساواتِ اسلامیہ

بود معمارے ز اقلیمِ خجند — در فنِ تعمیر نامِ او بلند
ساخت آں صنعت گرِ فرہاد زاد — مسجدے از حکمِ سلطانِ مراد
خوش نیامد شاہ را تعمیرِ او — خشمگیں گردید از تقصیرِ او
آتشِ سوزندہ از چشمش چکید — دستِ آں بیچارہ از خنجر برید
جوے خوں از ساعدِ معمار رفت — پیشِ قاضی ناتوان و زار رفت
آں ہنرمندے کہ نقشِ سنگ سفت — داستانِ جورِ سلطاں باز گفت
گفت اے پیغامِ حق گفتارِ تو — حفظِ آئینِ محمد کارِ تو

سفتهٔ گوشِ سطوتِ شاهاں نیم ‏‏ قطع کن از روئے قرآں دعویم

قاضیِ عادل بدنداں خسته لب ‏‏ کرد شه را در حضورِ خود طلب

رنگِ شه از هیبتِ قرآں پرید ‏‏ پیشِ قاضی چوں خطاکاراں رسید

از خجالت دیده بر پا دوخته ‏‏ عارضِ او لاله‌ها اندوخته

یک طرف فریادیِ دعوےٰ گرے ‏‏ یک طرف شاهنشهِ گردوں فرے

گفت شه از کرده خجلت برده‌ام ‏‏ اعتراف از جرمِ خود آورده‌ام

گفت قاضی فِی الْقِصَاصِ آمد حیوة (۱) ‏‏ زندگی گیرد بایں قانوں ثبات

عبدِ مسلم کمتر از احرار نیست ‏‏ خونِ شه رنگیں‌تر از معمار نیست

چوں مراد ایں آیهٔ محکم شنید ‏‏ دستِ خویش از آستیں بیروں کشید

مدعی را تابِ خاموشی نماند (۲) ‏‏ آیهٔ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ خواند

گفت از بهرِ خدا بخشیدمش ‏‏ از برائے مصطفےٰ بخشیدمش

(۱) وَلَکُمْ فِی الْقِصَاصِ حَیٰوةٌ یّٰاُولِی الْاَلْبَابِ (آیهٔ شریفه)

(۲) اِنَّ اللّٰهَ یَاْمُرُکُمْ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ ط (آیهٔ شریفه)

یافت مورے بر سلیمانے ظفر　　سطوت آئین پیغمبر نگر

پیش قرآں بندہ و مولا یکے است

بوریا و مسند دیبا یکے است

در معنی حریت اسلامیہ و سر حادثہ کربلا

ہر کہ پیماں با ہو الموجود بست　　گردنش از بند ہر معبود رست

مومن از عشق است و عشق از مومن است　　عشق را ناممکن ما ممکن است

عقل سفاک است و او سفاک تر　　پاک تر چالاک تر بیباک تر

عقل در پیچاک اسباب و علل　　عشق چوگان باز میدان عمل

عشق صید از زور بازو افگند　　عقل مکار است و دامے می زند

عقل را سرمایہ از بیم و شک است　　عشق را عزم و یقیں لاینفک است

آں کند تعمیر تا ویراں کند	ایں کند ویراں کہ آباداں کند
عقل چوں باد است ارزاں در جہاں	عشق کمیاب و بہاے او گراں
عقل محکم از اساسِ چون و چند	عشق عریاں از لباسِ چون و چند
عقل میگوید کہ خود را پیش کن	عشق گوید امتحانِ خویش کن
عقل با غیر آشنا از اکتساب	عشق از فضل است و با خود در حساب
عقل گوید شاد شو آباد شو	عشق گوید بندہ شو آزاد شو
عشق را آرامِ جاں حریت است	ناقہ اش را سارباں حریت است
آں شنیدستی کہ ہنگامِ نبرد	عشق با عقلِ ہوس پرور چہ کرد
آں امامِ عاشقاں پورِ بتول رض	سروِ آزادے ز بستانِ رسول صلعم
اللہ اللہ باے بسم اللہ پدر	معنیِ ذبحِ عظیم[1] آمد پسر
بہر آں شہزادۂ خیر الملل	دوشِ ختم المرسلین نعم الجمل[2]

(۱) و فدیناہ بذبحٍ عظیم (آیہ شریفہ)

(۲) نعم الجمل جملکما و نعم العدلان انتما (حدیث)

سرخ رو عشقِ غیور از خونِ او ‌ ‌ ‌ شوخیِ این مصرع از مضمونِ او

در میانِ امت آں کیواں جناب ‌ ‌ ‌ ہمچو حرفِ قُل ھُوَ اللّٰہ در کتاب

موسیٰؑ و فرعون و شبیرؓ و یزید ‌ ‌ ‌ این دو قوت از حیات آید پدید

زندہ حق از قوتِ شبیریؓ است ‌ ‌ ‌ باطل آخر داغِ حسرت میری است

چوں خلافت رشتہ از قرآں گسیخت ‌ ‌ ‌ حریت را زہر اندر کام ریخت

خاست آں سر جلوۂ خیر الاممؐ ‌ ‌ ‌ چوں سحابِ قبلہ باراں در قدم

بر زمینِ کربلا بارید و رفت ‌ ‌ ‌ لالہ در ویرانہ ہا کارید و رفت

تا قیامت قطعِ استبداد کرد ‌ ‌ ‌ موجِ خونِ او چمن ایجاد کرد

بہرِ حق در خاک و خوں غلطیدہ است (۱) ‌ ‌ ‌ پس بنائے لا الٰہ گردیدہ است

مدعایش سلطنت بودے اگر ‌ ‌ ‌ خود نکردے با چنیں ساماں سفر

دشمناں چوں ریگِ صحرا لاتعد (۲) ‌ ‌ ‌ دوستانِ او بہ یزداں ہم عدد

(۱) حقا کہ بنائے لا الٰہ ہست حسینؓ (خواجہ معین الدین چشتی رحمۃ اللہ علیہ) ۱۲

(۲) لاتعد: بے شمار ۱۲

سرِّ ابراہیمؑ و اسمٰعیلؑ بود
یعنی آں اجمال را تفصیل بود

عزمِ او چوں کوہساراں استوار
پایدار و تند سیر و کامگار

تیغ بہرِ عزتِ دین است و بس
مقصدِ او حفظِ آئین است و بس

ماسوااللہ را مسلماں بندہ نیست
پیشِ فرعونے سرش افگندہ نیست

خونِ او تفسیرِ ایں اسرار کرد
ملتِ خوابیدہ را بیدار کرد

تیغِ لا چوں از میاں بیروں کشید
از رگِ اربابِ باطل خوں کشید

نقشِ الا اللہ بر صحرا نوشت
سطرِ عنوانِ نجاتِ ما نوشت

رمزِ قرآں از حسینؓ آموختیم
ز آتشِ او شعلہ ہا اندوختیم

شوکتِ شام و فرِ بغداد رفت
سطوتِ غرناطہ ہم از یاد رفت

تارِ ما از زخمہ اش لرزاں ہنوز
تازہ از تکبیرِ او ایماں ہنوز

اے صبا اے پیکِ دور افتادگاں
اشکِ ما بر خاکِ پاکِ او رساں

در معنی این کہ چوں ملت محمدیہ ﷺ موسّس بر توحید و رسالت است

پس نہایت مکانی ندارد

جوہرِ ما با مقامے بستہ نیست — بادۂ تندش بجامے بستہ نیست

ہندی و چینی سفالِ جامِ ماست — رومی و شامی گِلِ اندامِ ماست

قلبِ ما از ہند و روم و شام نیست — مرز و بومِ او بجز اسلام نیست

پیشِ پیغمبر ﷺ چو کعبِ پاک زاد — ہدیہ آورد از بانت سُعاد

در ثنایش گوہرِ شب تاب سفت — سیفِ مسلول از سیوف الہند گفت

(۱) حضرت کعب رضؓ نبی کریم کو بہت ایذا دیا کرتے تھے۔ فتح مکہ کے بعد مکہ سے بھاگ کر طائف چلے گئے۔ وہاں سے قصیدہ بانت سعاد لکھ کر حضور اکرم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور اپنے گذشتہ گناہوں کی معافی مانگی۔ حضور ﷺ نے ان کو معاف کر دیا اور قصیدے کے صلے میں اپنی چادر مبارک عطا فرمائی۔ اس قصیدے میں کعب رضؓ نے حضور ﷺ کو "سیف من سیوف الہند" (ہندوستان کی تلواروں میں سے ایک تلوار) کے الفاظ سے مخاطب کیا۔ مگر حضور ﷺ نے کعب رضؓ کے مصرع میں اصلاح دیکر فرمایا "سیف من سیوف اللہ" کہنا چاہیے (یعنی خدا کی تلواروں میں سے ایک تلوار)

آں مقامش برتر از چرخِ بلند   نامدش نسبت با قلیمے پسند

گفت سیفٌ مِن سیوفِ اللہ گو   حق پرستی جز براہِ حق مپو

ہمچناں آں راز دانِ جزو و کل   گردِ پایش سرمۂ چشمِ رسل

گفت با امتؐ ز دنیائے شما   دوست دارم طاعت و طیبؐ نساءؐ

گر ترا ذوقِ معانی رہنماست   نکتۂ پوشیدہ در حرفِ شماست

یعنی آں شمعِ شبستانِ وجود   بود در دنیا و از دنیا نبود

جلوۂ او قدسیاں را سینہ سوز (۱)   بود اندر آب و گل آدم ہنوز

من ندانم مرز و بومِ او کجاست   ایں قدر دانم کہ با ما آشناست

ایں عناصر را جہانِ ما شمرد   خویشتن را میہمانِ ما شمرد

زانکہ ما از سینہ جاں گم کردہ ایم   خویش را در خاکداں گم کردہ ایم

مسلم استی دل باقلیمے مبند   گم مشو اندر جہانِ چون و چند

(۱) کنتُ نبیاً و آدم بین الماءِ و الطین۔

می نگنجد مسلم اندر مرز و بوم — در دلِ او یاوہ گردد شام و روم

دل بدست آور کہ در پہنائے دل
می شود گم این سرائے آب و گل

عقدۂ قومیتِ مسلم کشود — از وطن آقائے ما ہجرت نمود

حکمتش یک ملّتِ گیتی نورد — بر اساسِ کلمہ تعمیر کرد

تا ز بخششہائے آں سلطانِ دیں — مسجدِ ما شد ہمہ روئے زمیں

آں کہ در قرآں خدا او را ستود — آں کہ حفظِ جانِ او موعود بود (۱)

دشمناں بے دست و پا از ہیبتش — لرزہ بر تن از شکوہِ فطرتش

پس چرا از مسکنِ آبا گریخت؟ — تو گماں داری کہ از اعدا گریخت؟

قصہ گویاں حق ز ما پوشیدہ اند — معنیِ ہجرت غلط فہمیدہ اند

ہجرت آئینِ حیاتِ مسلم است — این ز اسبابِ ثباتِ مسلم است

معنیِ او از تنک آبی رم است — ترکِ شبنم بہرِ تسخیرِ یم است

(۱) واللہ یعصمک من الناس

بگذر از گل گلستاں مقصود نیست　　　این زیاں پیرایه بند سود نیست

مہر را آزاده رفتن آبروست　　　عرصۂ آفاق زیر پاے اوست

ہمچو جو سرمایه از باراں مخواه　　　بیکراں شو در جہاں پایاں مخواه

بود بحرِ تلخ رو یک ساده دشت　　　ساحلے ورزید و از شرم آب گشت

بایدت آہنگِ تسخیرِ ہمه　　　تا تو می باشی فراگیرِ ہمه

صورتِ ماہی به بحر آباد شو　　　یعنی از قیدِ مقام آزاد شو

ہر که از قیدِ جہات آزاد شد　　　چوں فلک در شش جہت آباد شد

بوئے گل از ترکِ گل جولانگر است　　　در فراخاے چمن خود گستر است

اے که یک جا در چمن انداختی　　　مثلِ بلبل با گلے در ساختی

چوں صبا بارِ قبول از دوش گیر　　　گلشن اندر حلقۂ آغوش گیر

از فریبِ عصرِ نو ہشیار باش

ره فتد اے راہرو ہشیار باش

در معنی این که وطن اساسِ ملت نیست

آن چنان قطعِ اخوت کرده اند | بر وطن تعمیرِ ملت کرده اند
تا وطن را شمعِ محفل ساختند | نوعِ انساں را قبائل ساختند
جنتے جستند در بئس القرار (۱) | تا اَحَلُّوا قَومَهُم دارَ البَوار
این شجر جنت ز عالم برده است | تلخیِ پیکار بار آورده است
مردمی اندر جهان افسانه شد | آدمی از آدمی بیگانه شد
روح از تن رفت و هفت اندام ماند (۲) | آدمیت گم شد و اقوام ماند
تا سیاست مسندِ مذهب گرفت | این شجر در گلشنِ مغرب گرفت
قصهٔ دینِ مسیحائی فسرد | شعلهٔ شمعِ کلیسائی فسرد

(۱) اَلَم تَرَ اِلَی الَّذِینَ بَدَّلُوا نِعمَتَ اللّٰهِ کُفراً وَّ اَحَلُّوا قَومَهُم دَارَ البَوَارِ جَهَنَّمَ یَصلَونَهَا وَ بِئسَ القَرَارُ (آیه شریفه)

(۲) هفت اندام: اعضاء جسمانی ۱۲

اُسقف از بے طاقتی درماندۂ (۱) مہرہ ہا از کف بروں افشاندۂ

قوم عیسیٰ بر کلیسا پا زدہ — نقد آئینِ چلیپا وا زدہ

دہریت چوں جامۂ مذہب درید — مرسلے از حضرتِ شیطاں رسید

آں فلارنساوئی باطل پرست (۲) سرمۂ او دیدۂ مردم شکست

نسخۂ بہرِ شہنشاہاں نوشت — در گلِ ما دانۂ پیکار کشت

فطرتِ او سوئے ظلمت بردہ رخت — حق ز تیغِ خامۂ او لخت لخت

بتگری مانندِ آزر پیشہ اش — بست نقشِ تازہ اندیشہ اش

مملکت را دینِ او معبود ساخت — فکرِ او مذموم را محمود ساخت

بوسہ تا بر پائے ایں معبود زد — نقدِ حق را بر عیارِ سود زد

باطل از تعلیمِ او بالیدہ است — حیلہ اندازی فنے گردیدہ است

طرحِ تدبیرِ زبوں فرجام ریخت (۳) ایں خسک در جادۂ ایام ریخت

---

(۱) اُسقف: پاپا، پاپائے اعظم ۱۲۔ (۲) فلارنساوی یعنی میکیاولی، کتاب الملوک کا مشہور مصنف جو فلارنس میں پیدا ہوا ۱۲۔ (۳) خسک: کانٹے ۱۲۔

شب بچشمِ اہلِ عالم چیدہ است
مصلحت تزویر را نامیدہ است

در معنیٔ ایں کہ ملّتِ محمدیہ نہایتِ زمانی ہم ندارد

کہ دوامِ ایں ملّتِ شریفہ موعود است

در بہاراں جوشِ بلبل دیدۂ
رستخیزِ غنچہ و گل دیدۂ

چوں عروساں غنچہ ہا آراستہ
از زمیں یک شہرِ انجم خاستہ

سبزہ از اشکِ سحر شوئیدۂ
از سرودِ آبِ جو خوابیدۂ

غنچہ بر می دمد از شاخسار
گیرد ش بادِ نسیم اندر کنار

غنچۂ از دستِ گلچیں خوں شود
از چمن مانندِ بو بیروں رود

بست قمری آشیاں بلبل پرید — قطرهٔ شبنم رسید و بو رمید

رخصتِ صد لالهٔ ناپایدار — کم نسازد رونقِ فصلِ بہار

از زیاں گنجِ فراوانش ہماں — محفلِ گلہائے خندانش ہماں

فصلِ گل از نسترن باقی تر است — از گل و سرو و سمن باقی تر است

کانِ گوہر پرورے گوہر گرے — کم نگردد از شکستِ گوہرے

صبح از مشرق ز مغرب شام رفت — جامِ صد روز از خمِ ایّام رفت

بادہ ہا خوردند و صہبا باقی است — دوشہا خوں گشت و فردا باقی است

ہمچناں از فردہائے پے سپر — ہست تقویمِ امم پایندہ تر

در سفر یار است و صحبت قائم است — فرد رہ گیر است و ملّت قائم است

ذاتِ او دیگر صفاتش دیگر است — سنتِ مرگ و حیاتش دیگر است

فرد بر می خیزد از مشتِ گلے — قوم زاید از دلِ صاحبدلے

فرد پورِ شصت و ہفتاد است و بس — قوم را صد سال مثلِ یک نفس

زنده فرد از ارتباطِ جان و تن　　زنده قوم از حفظِ ناموسِ کهن

مرگِ فرد از خشکیٔ رودِ حیات　　مرگِ قوم از ترکِ مقصودِ حیات

گرچه ملّت هم بمیرد مثلِ فرد (۱)　　از اجل فرمان پذیرد مثلِ فرد

امتِ مسلم ز آیاتِ خداست　　اصلش از هنگامهٔ قالوا بلیٰ است

از اجل این قوم بے پرواستے (۲)　　استوار از نحن نزّلنا ستے

ذکر قائم از قیامِ ذاکر است　　از دوامِ او دوامِ ذاکر است

تا خدا ان یطفئوا فرموده است (۳)　　از فسردن این چراغ آسوده است

اُمّتے در حق پرستی کاملے　　اُمّتے محبوبِ ہر صاحبدلے

حق بروں آورد این تیغِ اصیل　　از نیامِ آرزوہائے خلیلؑ

تا صداقت زنده گردد از دمش　　غیرِ حق سوزد ز برقِ پیہمش

ما که توحیدِ خدا را حجتیم　　حافظِ رمزِ کتاب و حکمتیم

(۱) ولکلّ اُمّة اجل (آیۂ شریفہ) ۱۲- (۲) اِنّا نحن نزّلنا الذکر و انّا له لحٰفظون (آیۂ شریفہ)
(۳) یریدون ان یطفئوا نور الله بافواههم والله متمّ نوره ولو کره الکٰفرون (-)

آسماں با ما سرِ پیکار داشت | در بغل یک فتنۂ تاتار داشت

بند ہا از پا کشود آں فتنہ را | بر سرِ ما آزمود آں فتنہ را

فتنہ پامالِ رہش محشرے | کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے

خفتہ صد آشوب در آغوشِ او | صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مسلم بخاک و خوں تپید | دید بغداد آنچہ روما ہم ندید

تو مگر از چرخِ کج رفتار پرس | زاں نو آئینِ کہن پندار پرس

آتشِ تاتاریاں گلزارِ کیست؟ | شعلہ ہائے او گلِ دستارِ کیست؟

زانکہ ما را فطرتِ ابراہیمی است | ہم بہ مولا نسبتِ ابراہیمی است

از تہِ آتش برانداز یم گل | نارِ ہر نمرود را سازیم گل

شعلہ ہائے انقلابِ روزگار | چوں بباغِ ما رسد گردد بہار

رومیاں را گرم بازاری نماند | آں جہانگیری جہانداری نماند

شیشۂ ساسانیاں در خوں نشست | رونقِ خمخانۂ یوناں شکست

مصر ہم در امتحان ناکام ماند — استخوانِ او تہِ اہرام ماند

در جہاں بانگ اذاں بود است و ہست — ملتِ اسلامیاں بود است و ہست

عشق آئینِ حیاتِ عالم است — امتزاجِ سالماتِ عالم است

عشق از سوزِ دلِ ما زندہ است — از شرارِ لا الٰہ تابندہ است

گرچہ مثلِ غنچہ دلگیریم ما
گلستاں میرد اگر میریم ما

در معنی اینکہ نظامِ ملت غیر از آئین صورت نہ بندد و آئینِ ملتِ محمدیہ قرآن است

ملتے را رفت چوں آئیں ز دست — مثلِ خاک اجزائے او از ہم شکست

هستی مسلم ز آئین است و بس — باطنِ دینِ نبیؐ این است و بس

برگ گل شد چون ز آئین بسته شد — گل ز آئین بسته شد گلدسته شد

نغمه از ضبطِ صدا پیداستی — ضبط چون رفت از صدا غوغاستی

در گلوئے ما نفس موجِ ہواست — چون ہوا پابندِ نَے گردد نواست

تو ہمی دانی که آئینِ تو چیست؟ — زیرِ گردون سرِ تمکینِ تو چیست؟

آن کتابِ زنده قرآنِ حکیم — حکمتِ او لایزال است و قدیم

نسخهٔ اسرارِ تکوینِ حیات — بے ثبات از قوتش گیرد ثبات

حرفِ او را ریب نے تبدیل نے (۱) (۲) — آیه‌اش شرمندهٔ تاویل نے

پخته‌تر سودائے خام از زورِ او — در فتد با سنگ جام از زورِ او

می برد پابند و آزاد آورد — صید بندان را بفریاد آورد

نوعِ انسان را پیامِ آخرین — حاملِ او رحمة للعالمینؐ

(۱) لَا رَیْبَ فِیْهِ (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) لَا تَبْدِیْلَ لِکَلِمٰتِ اللّٰہِ (آیہ شریفہ) ۱۲

باج می گیرد از و نارجمند — بندہ را از سجدہ سازد سربلند

رہزناں از حفظِ او رہبر شدند — از کتابے صاحبِ دفتر شدند

دشت پیمایاں ز تابِ یک چراغ — صد تجلّی از علوم اندر دماغ

آنکہ دوشِ کوہ بارش برنتافت (۱) — سطوتِ او زہرۂ گردوں شگافت

بنگر آں سرمایۂ آمالِ ما — گنجد اندر سینۂ اطفالِ ما

آں جگر تابِ بیابانِ کم آب — چشمِ او احمر ز سوزِ آفتاب

خوشتر از آہو رمِ جمّازہ اش (۲) — گرم چوں آتش دمِ جمّازہ اش

رختِ خواب افگندہ در زیرِ نخیل — صبحدم بیدار از بانگِ رحیل

دشت سیر از بامِ دریا نا آشنا — ہرزہ گرد از حضر نا آشنا

تا دلش از گرمیِ قرآں تپید — موجِ بیتابش چو گوہر آرمید

خواند ز آیاتِ مبینِ او سبق — بندہ آمد خواجہ رفت از پیشِ حق

---

(۱) اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْض .... الخ (آیہ شریفہ) ۱۲ - (۲) جمّازہ: اونٹنی ۱۲ ط

از جهانبانی نوا زد ساز او — مسند جم گشت پا انداز او

شهرها از گرد پایش ریختند — صد چمن از یک گلش انگیختند

ای گرفتار رسوم ایمان تو — شیوه های کافری زندان تو

قطع کردی امر خود را در زبر (۱) — جادهٔ پیمائی الی شیء نکر (۲)

گر تو می خواهی مسلمان زیستن — نیست ممکن جز بقرآن زیستن

صوفی پشمینه پوش حال مست — از شراب نغمهٔ قوال مست

آتش از شعر عراقی در دلش — در نمی سازد بقرآن محفلش

از کلاه و بوریا تاج و سریر — فقر او از خانقاه ها باج گیر

واعظ دستان زن افسانه بند — معنی او پست و حرف او بلند

از خطیب و دیلمی گفتار او — (۳) با ضعیف و شاذ و مرسل کار او

---

(۱) فتقطعوا امرهم بینهم زبرا (آیهٔ شریفه) - (۲) یوم یدع الداع الی شیء نکر (آیهٔ شریفه)

(۳) خطیب و دیلمی اسمای محدثین - ضعیف و شاذ و مرسل: اقسام حدیث - ۱۲

از تلاوت بر تو حق دارد کتاب
تو ازو کامے کہ می خواہی بیاب

در معنی اینکہ در زمانۂ انحطاط تقلید از اجتہاد اولیٰ تر است

عہدِ حاضر فتنہ ہا زیر سر است — طبعِ ناپروائے او آفت گر است

بزمِ اقوامِ کہن برہم ازو — شاخسارِ زندگی بے نم ازو

جلوہ اش ما را ز ما بیگانہ کرد — سازِ ما را از نوا بیگانہ کرد

از دلِ ما آتشِ دیرینہ برد — نور و نارِ لا الہ از سینہ برد

مضمحل گردد چو تقویمِ حیات — ملت از تقلید می گیرد ثبات

راہِ آبا رو کہ این جمعیت است — معنی تقلید ضبطِ ملت است

در خزان اے بے نصیب از برگ و بار — از شجر مگسل بامیدِ بہار

بحر گم کردی زیان اندیش باش | حافظِ جوے کم آبِ خویش باش

شاید از سیلِ قہستان بخوری | باز در آغوشِ طوفاں پروری

پیکرت دارد اگر جانِ بصیر | عبرت از احوالِ اسرائیل گیر

گرم و سردِ روزگارِ او نگر | سختیِ جانِ نزارِ او نگر

خوں گراں سیر است در رگہائے او | سنگِ صد دہلیز و یک سیمائے او

پنجۂ گردوں چو انگورش فشرد | یادگارِ موسےٰ و ہاروں نمرد

از نوائے آتشینش رفت سوز | لیکن اندر سینہ دم دارد ہنوز

زانکہ چوں جمعیتش از ہم شکست | جز براہِ رفتگاں محمل نہ بست

اے پریشاں محفلِ دیرینہ ات | مرد شمعِ زندگی در سینہ ات

نقش بر دل معنیٔ توحید کن | چارۂ کارِ خود از تقلید کن

اجتہاد اندر زمانِ انحطاط | قوم را برہم ہمی پیچد بساط

ز اجتہادِ عالمانِ کم نظر | اقتدا بر رفتگاں محفوظ تر

عقلِ آبایت ہوس فرسودہ نیست　　کارِ پاکاں از غرض آلودہ نیست

فکرِ شاں ریسد ہمے باریک تر　　ورعِ شاں با مصطفےٰؐ نزدیک تر

ذوقِ جعفرؒ کاوشِ رازیؒ نماند　　آبروئے ملّتِ تازی نماند

تنگ بر ما رہگذارِ دیں شد است　　ہر لئیمے رازدارِ دیں شد است

اے کہ از اسرارِ دیں بیگانۂ　　با یک آئیں ساز اگر فرزانۂ

من شنیدستم ز نبّاضِ حیات　　اختلافِ تست مقراضِ حیات

از یک آئینی مسلماں زندہ است　　پیکرِ ملّت ز قرآں زندہ است

ما ہمہ خاک و دلِ آگاہ اوست　　اعتصامش کن کہ حبل اللہ اوست

چوں گہر در رشتۂ او سفتہ شو
ورنہ مانندِ غبار آشفتہ شو

در معنی اینکه پختگی سیرت ملیه از اتباع آئین الٰهیه است

در شریعت معنی دیگر مجو — غیر ضو در باطن گوهر مجو

این گهر را خود خدا گوهرگر است — ظاهرش گوهر بطونش گوهر است

علم حق غیر از شریعت هیچ نیست — اصل سنّت جز محبت هیچ نیست

فرد را شرع است مرقات یقین (۱) — پخته تر از وے مقامات یقین

ملّت از آئین حق گیرد نظام — از نظام محکمے خیزد دوام

قدرت اندر علم او پیداستے — هم عصا و هم ید بیضاستے

با تو گویم سرّ اسلام است شرع — شرع آغاز است و انجام است شرع

اے که باشی حکمت دین را امین — با تو گویم نکتهٔ شرع مبین

چوں کسے گردد مزاحم بے سبب — با مسلماں در ادائے مستحب

مستحب را فرض گردانیده اند — زندگی را عین قدرت دیده اند

(۱) مرقات — زینہ ۱۲

روزِ هیجا لشکرِ اعدا اگر (۱) بر گمانِ صلح گردد بے خطر

گیرد آساں روزگارِ خویش را   بشکند حصن و حصارِ خویش را

تا نگیرد بازکارِ او نظام   تاختن بر کشورش آمد حرام

سرِ ایں فرمانِ حق دانی کہ چیست   زیستن اندر خطرہا زندگیست

شرع میخواهد کہ چوں آئی بجنگ   شعلہ گردی واشگافی کامِ سنگ

آزماید قوتِ بازوئے تو (۲) می نهد الوند پیشِ روئے تو

باز گوید سرمہ ساز الوند را   از تفِ خنجر گداز الوند را

نیست میشِ ناتوانے لاغرے   درخورِ سر پنجۂ شیرِ نرے

باز چوں با صعوہ خوگر می شود (۳) از شکارِ خود زبوں تر می شود

شارعِ آئیں شناسِ خوب و زشت   بهرِ تو ایں نسخۂ قدرت نوشت

از عمل آہن عصب می سازدت   جائے خوبے در جهاں اندازدت

---

(۱) هیجا۔ جنگ ۱۲ ۔ (۲) الوند۔ ایران کے ایک پہاڑ کا نام ۱۲۔ (۳) صعوہ: ممولا ۱۲

خستہ باشی استوارت می کند | پختہ مثل کوہسارت می کند
ہست دینِ مصطفےٰ دینِ حیات | شرعِ او تفسیرِ آئینِ حیات
گر زمینی آسماں سازد ترا | آنچہ حق می خواہد آں سازد ترا

صیقلش آئینہ سازد سنگ را
از دلِ آہن رباید زنگ را

تا شعارِ مصطفےٰ از دست رفت | قوم را رمزِ بقا از دست رفت
آں نہالِ سربلند و استوار | مسلمِ صحرائی اشتر سوار
پاے تا در وادی بطحا گرفت | تربیت از گرمیٔ صحرا گرفت
آں چناں کاہید از بادِ عجم | ہمچو نے گردید از بادِ عجم
آنکہ کشتے شیر را چوں گوسفند | گشت از پامالِ مورے دردمند
آنکہ از تکبیرِ او سنگ آب گشت | از صفیرِ بلبلے بیتاب گشت
آنکہ عزمش کوہ را کاہے شمرد | با توکّل دست و پائے خود سپرد

آنکہ ضربش گردنِ اعدا شکست — قلبِ خویش از ضربہائے سینہ خست

آنکہ کامش نقشِ صد ہنگامہ بست — پائے اندر گوشۂ عزلت شکست

آنکہ فرمانش جہاں را ناگزیر — بر درش اسکندر و دارا فقیر

کوششِ او با قناعت ساز کرد — تا بہ کشکولِ گدائی ناز کرد

شیخ احمد سیّدِ گردوں جناب (۱) — کاسبِ نور از ضمیرش آفتاب

گل کہ می پوشد مزارِ پاکِ او — لا الہ گویاں دمد از خاکِ او

با مریدے گفت اے جانِ پدر — از خیالاتِ عجم باید حذر

زانکہ فکرش گرچہ از گردوں گذشت — از حدِ دینِ نبیؐ بیروں گذشت

اے برادر ایں نصیحت گوش کن — پندِ آں آقائے ملت گوش کن

قلب را زیں حرفِ حق گرداں قوی

با عرب درساز تا مسلم شوی

---

(۱) حضرت شیخ احمد رفاعی رحمۃ اللہ علیہ ۔ ۱۲

در معنی این کہ حسنِ سیرتِ ملّیہ از تادّب
باداب محمدیہ است

سائلے مثلِ قضائے مبرمے | بر درِ ما زد صدائے پیہمے
از غضب چوبے شکستم بر سرش | حاصلِ دریوزہ افتاد از برش
عقل در آغازِ ایّامِ شباب | می نیندیشد صواب و ناصواب
از مزاجِ من پدر آزردہ گشت | لالہ زارِ چہرہ اش افسردہ گشت
بر لبش آہے جگر تابے رسید | در میانِ سینۂ او دل تپید
کوکبے در چشمِ او گردید و ریخت | بر سرِ مژگاں دمے تابید و ریخت
ہمچو آں مرغے کہ در فصلِ خزاں | لرزد از بادِ سحر در آشیاں
در تنم لرزید جانِ غافلم | رفت لیلائے شکیب از محملم

گفت فردا امتِ خیر الرسلؐ | جمع گردد پیشِ آں مولائے کل
غازیانِ ملتِ بیضائے او | حافظانِ حکمتِ رعنائے او
ہم شہیدانے کہ دیں را حجت اند | مثلِ انجم در فضائے ملت اند
زاہدان و عاشقانِ دل فگار | عالمان و عاصیانِ شرمسار
درمیانِ انجمن گردد بلند | نالہ ہائے ایں گدائے دردمند
اے صراطت مشکل از بے مرکبی | من چہ گویم چوں مرا پرسد نبیؐ

"حق جوانے مسلمے با تو سپرد
کو نصیبے از دبستانم نبرد
از تو ایں یک کار آساں ہم نشد
یعنی آں انبارِ گل آدم نشد"

در ملامت نرم گفتار آں کریم | من رہینِ خجلت و امید و بیم
اندکے اندیش و یاد آر اے پسر | اجتماعِ امتِ خیر البشرؐ

باز این ریشِ سفیدِ من نگر	لرزۂ بیم و امیدِ من نگر
بر پدر این جورِ نازیبا مکن	پیشِ مولا بندہ را رسوا مکن
غنچۂ از شاخسارِ مصطفیٰؐ	گل شو از بادِ بہارِ مصطفیٰؐ
از بہارش رنگ و بو باید گرفت	بہرۂ از خُلقِ او باید گرفت
مرشدِ رومی چہ خوش فرمودہ است	آنکہ یم در قطرہ اش آسودہ است
"مگسل از ختم الرسلؐ ایامِ خویش	تکیہ کم کن بر فن و بر گامِ خویش"
فطرتِ مسلم سراپا شفقت است	در جہاں دست و زبانش رحمت است
آنکہ مہتاب از سر انگشتش دونیم	رحمتِ او عام و اخلاقش عظیم
از مقامِ او اگر دور ایستی	از میانِ معشرِ (۱) ما نیستی
تو کہ مرغِ بوستانِ ماستی	ہم صفیر و ہم زبانِ ماستی
نغمہ داری اگر تنہا مزن	جز بہ شاخِ بوستانِ ما مزن

(۱) معشر: گروہ ۔ جماعت ۔ ۱۲

هر چه هست از زندگی سرمایه دار　　　میرد اندر عنصر ناسازگار

بلبل استی در چمن پرواز کن　　　نغمه با هم نوایان ساز کن

ور عقاب استی ته دریا مزی　　　جز بخلوت خانهٔ صحرا مزی

کوکبی؟ می تاب بر گردون خویش

پا منه بیرون ز پیرامون خویش

قطرهٔ آبے گر از نیسان بری　　　در فضاے بوستانش پروری

تا مثال شبنم از فیض بهار　　　غنچهٔ تنگش بگیرد در کنار

از شعاع آسمان تاب سحر　　　کز فسونش غنچه می بندد شجر

عنصر نم برکشی از جوهرش (۱)　　　ذوق رم از سالمات مضطرش

گوهرت جز موج آبے هیچ نیست　　　سعی تو غیر از سرابے هیچ نیست

در یم اندازیش که گردد گوهرے　　　تاب او لرزد چو تاب اخترے

---

(۱) سالمات: اجزاے ترکیبی ۱۲

قطرهٔ نیساں که مهجور از یم است | نذرِ خاشاکی مثالِ شبنم است
طینتِ پاکِ مسلماں گوهر است | آب و تابش از یمِ پیغمبر است
آبِ نیسانی بآغوشش در آ | وز میانِ قلزمش گوهر بر آ
در جهاں روشن تر از خورشید شو
صاحبِ تابانیِ جاوید شو

~~~~~~~~~~~~

در معنی این که حیاتِ ملّیه مرکزِ محسوس میخواهد و مرکزِ ملّتِ اسلامیه بیت الحرام است

می گشایم عقده از کارِ حیات | سازمت آگاهِ اسرارِ حیات
چوں خیال از خود رمیدن پیشه اش | از جهت رم کشیدن پیشه اش
~~~~~~~~~~~~

در جہانِ دیر و زود آید چساں؟ — وقتِ او فردا و دی زاید چساں؟

گر نظر داری یکے بر خود نگر — جز رمِ پیہم نۂ اے بیخبر

تا نماید تابِ نامشہودِ خویش — شعلۂ او پردہ بند از دودِ خویش

سیرِ او را تا سکوں بیند نظر — موجِ جوشش بستہ آمد در گہر

آتشِ او دم بجوشش اندر کشید — لالہ گردید و ز شاخے بر دمید

فکرِ خامِ تو گراں خیز است و لنگ — تہمتِ گل بست بر پروازِ رنگ

زندگی مرغِ نشیمن ساز نیست — طائرِ رنگ است و جز پرواز نیست

در قفس واماندہ و آزاد ہم — با نوا ہا می زند فریاد ہم

از پرش پرواز شوید دمبدم — چارۂ خود کردہ جوید دمبدم

عقدہ ہا خود می زند در کارِ خویش — باز آساں می کند دشوارِ خویش

پا بگل گردد حیاتِ تیز گام — تا دو بالا گردد ذوقِ خرام

سازہا خوابیدہ اندر سوزِ او — دوش و فردا زادۂ امروزِ او

دمبدم مشکل گر و آساں گذار — دمبدم نو آفرین و تازه کار

گرچه مثلِ بو سراپایش رم است — چوں وطن در سینهٔ گیرد دم است

رشته‌هائے خویش را بر خود تند — تکمه گردد گره بر خود زند

در گره چوں دانه دارد برگ و بر — چشم بر خود وا کند گردد شجر

خلعتے از آب و گِل پیدا کند — دست و پا و چشم و دل پیدا کند

خلوت اندر تن گزیند زندگی
انجمن ها آفریند زندگی

همچناں آئینِ میلادِ امم — زندگی بر مرکزے آید بهم

حلقه را مرکز چو جاں در پیکر است — خطِ او در نقطهٔ او مضمر است

قوم را ربط و نظام از مرکزے — روزگارش را دوام از مرکزے

رازدار و رازِ ما بیت الحرم — سوزِ ما هم سازِ ما بیت الحرم

چوں نفس در سینه او پروریم — جانِ شیرین است او ما پیکریم

تازه رو بستانِ ما از شبنمش | مزرعِ ما آب گیر از زمزمش

تاب دار از ذره هایش آفتاب | غوطه زن اندر فضایش آفتاب

دعوئ او را دلیل استیم ما | از براهینِ خلیل استیم ما

در جهان ما را بلند آوازه کرد | با حدوثِ ما قدم شیرازه کرد

ملّتِ بیضا ز طوفش هم نفس | همچو صبحِ آفتاب اندر قفس

از حسابِ او یکی بسیار یست | پخته از بندِ یکی خوددار یست

تو ز پیوندِ حریمے زندۂ | تا طواف او کنی پایندۂ

در جهان جانِ امم جمعیت است | در نگر سرِّ حرم جمعیت است

عبرتے اے مسلمِ روشن ضمیر | از مآلِ اُمّتِ موسیٰ بگیر

داد چون آن قوم مرکز را ز دست | رشتۂ جمعیّتِ ملّت شکست

آنکه بالید اندر آغوشِ رسل | جزوِ او دانندۂ اسرارِ کل

دهر سیلی بر بناگوشش کشید | زندگی خون گشت و از چشمش چکید

رفت نم از ریشہ ہاے تاکِ او | بید مجنوں ہم نروید خاکِ او
از گلِ غربت زباں گم کردۂ (۱) | ہم نوا ہم آشیاں گم کردۂ
شمع مرد و نوحہ خواں پروانہ اش | مشتِ خاکم لرزد از افسانہ اش
اے ز تیغِ جورِ گردوں خستہ تن | اے اسیرِ التباس و وہم و ظن
پیرہن را جامۂ احرام کن | صبح پیدا از غبارِ شام کن
مثلِ آبا غرق اندر سجدہ شو | آنچناں گم شو کہ یکسر سجدہ شو
مسلمِ پیشیں نیازے آفرید | تا بہ نازِ عالم آشوبے رسید

در رہِ حق پا بہ نوکِ خار ہست
گلستاں در گوشۂ دستار بست

---

(۱) از گلِ غربت: یعنی غربت کی وجہ سے۔ ۱۲

در معنی ایں کہ جمعیتِ حقیقی از محکم گرفتنِ نصب العین ملیہ است و نصب العینِ امتِ محمدیہ حفظ و نشرِ توحید است

با تو آموزم زبانِ کائنات	حرف و الفاظ است اعمالِ حیات
چوں ز ربطِ مدعائے بستہ شد	زندگانی مطلعِ برجستہ شد
مدعا گردد اگر مہمیزِ ما	ہمچو صرصر می رود شبدیزِ ما
مدعا رازِ بقائے زندگی	جمعِ سیمابِ قوائے زندگی
چوں حیات از مقصدے محرم شود	ضابطِ اسبابِ ایں عالم شود
خویشتن را تابعِ مقصد کند	بہرِ او چیند گزیند رد کند
ناخدا را یم روی از ساحل است	اختیارِ جادہ ہا از منزل است
بر دلِ پروانہ داغ از ذوقِ سوز	طوفِ او گردِ چراغ از ذوقِ سوز

قیس اگر آوارہ در صحراستے	مدّعایش محملِ لیلاستے
تا بود شہر آشنا لیلاے ما	برنمی خیزد بصحرا پاے ما
ہمچو جاں مقصود پنہاں در عمل	کیف و کم از وے پذیرد ہر عمل
گردشِ خونے کہ در رگہاے ماست	تیز از سعیِ حصولِ مدعاست
از تفِ او خویش را سوزد حیات	آتشے چوں لالہ اندوزد حیات
مدعا مضرابِ سازِ ہمت است	مرکزے کو جاذبِ ہر قوت است
دست و پاے قوم را جنباند او	یک نظر صد چشم را گرداند او
شاہدِ مقصود را دیوانہ شو	طائفِ ایں شمع چوں پروانہ شو
خوش نواے نغمہ سازِ قُم زد است (۱)	زخمہ معنی برابریشم زد است
تا کشد خار از کفِ پا رہ سپیر	می شود پوشیدہ محمل از نظر

(۱) رفتم کہ خار از پا کشم محمل نہاں شد از نظر
یک لحظہ غافل گشتم و صد سالہ راہم دور شد
(ملک قمی)

گر بقدرِ یک نفس غافل شدی
دور صد فرسنگ از منزل شدی

این کہن پیکر کہ عالم نامِ اوست (۱) زامتزاجِ امہات اندامِ اوست
صد نیستاں کاشت تا یک نالہ رست
صد چمن خوں کرد تا یک لالہ رست
نقشہا آورد و افگند و شکست
تا بہ لوحِ زندگی نقشِ تو بست
نالہ ہا در کشتِ جاں کاریدہ است
تا نوائے یک اذاں بالیدہ است
مدتے پیکار با احرار داشت
با خداوندانِ باطل کار داشت
تخمِ ایماں آخر اندر گل نشاند
با زبانت کلمۂ توحید خواند
نقطۂ ادوارِ عالم لا الہ
انتہائے کارِ عالم لا الہ
چرخ را از زورِ او گردندگی
مہر را پایندگی رخشندگی
بحر گوہر آفرید از تابِ او
موج در دریا تپید از تابِ او

(۱) امتزاج امہات یعنی عناصر کا اختلاط ۱۲

خاک از موجِ نسیمش گُل شود — مشتِ پر از سوزِ او بلبل شود

شعله در رگہاے تاک از سوزِ او — خاکِ مینا تابناک از سوزِ او

نغمه هایش خفته در سازِ وجود — جویدت اے زخمه ور سازِ وجود

صد نوا داری چو خوں در تن رواں — خیز و مضرابے بہ تارِ او رساں

زانکه در تکبیر رازِ بودِ تست — حفظ و نشرِ لا اله مقصودِ تست

تا نه خیزد بانگِ حق از عالمے — گر مسلمانی نیاسائی دمے

می ندانی آیهٔ امّ الکتاب — (۱) امّتِ عادل ترا آمد خطاب

آب و تابِ چہرهٔ ایّام تو — در جہاں شاهد علی الاقوام تو

نکته سنجاں را صلاے عام ده — از علومِ امّیے پیغام ده

امّیے پاک از هوٰی گفتارِ او (۲) — (۳) شرحِ رمزِ ما غوٰی گفتارِ او

---

(۱) وکذٰلک جعلنٰکم امّةً وسطاً لتکونوا شهداء علی النّاس ط

(۲) وما ینطق عن الهوٰی ۱۲

(۳) ما ضلّ صاحبکم وما غوٰی - ۱۲

تا بدست آوری نبضِ کائنات   وانمود اسرارِ تقویمِ حیات

از قباے لالہ ہاے ایں چمن   پاک شست آلودگیہاے کہن

در جہاں وابستۂ دینش حیات   نیست ممکن جز بآئینش حیات

اے کہ می داری کتابش در بغل   تیز تر نہ پا بہ میدانِ عمل

فکرِ انساں بت پرستے بتگرے   ہر زماں در جستجوے پیکرے

باز طرحِ آذری انداخت است   تازہ تر پروردگارے ساخت است

کاید از خوں ریختن اندر طرب   نامِ او رنگ است و ہم ملک و نسب

آدمیت کشتہ شد چوں گوسفند   پیشِ پاے ایں بتِ نا ارجمند

اے کہ خوردستی ز میناے خلیلؑ   گرمیٔ خونت ز صہباے خلیلؑ

بر سرِ ایں باطلِ حق پیرہن   تیغِ لَا مَوْجُوْدَ اِلَّا ھُوْ بزن

جلوہ در تاریکیٔ ایّام کن (۱)   آنچہ بر تو کامل آمد عام کن

---

(۱) الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی۔

لرزم از شرمِ تو چوں روزِ شمار | پرسدت آں آبروے روزگار

حرفِ حق از حضرتِ ما بردۂ

پس چرا با دیگراں نسپردۂ

در معنیٰ اینکہ توسیعِ حیاتِ ملیہ از تسخیرِ قوائے نظامِ عالم است

اے کہ با نادیدہ پیماں بستۂ | ہمچو سیل از قیدِ ساحل رستۂ

چوں نہال از خاکِ ایں گلزار خیز | دل بغائب بند و با حاضر ستیز

ہستیِ حاضر کند تفسیرِ غیب | می شود دیباچۂ تسخیرِ غیب

ماسوا از بہرِ تسخیر است و بس | سینۂ او عرصۂ تیر است و بس

از کُنِ حق ماسوا شد آشکار | تا شود پیکانِ تو سنداں گذار

رشتۂ باید گرہ اندر گرہ | تا شود لطفِ کشودن را فرہ

(۱) مختصر: افشانم — (۲) فزوں باشد شفق —

غنچہ؟ از خود چمن تعمیر کن — شبنمی؟ خورشید را تسخیر کن

از تو می آید اگر کارِ شگرف — از دمِ گرمے گداز این شیر برف

ہر کہ محسوسات را تسخیر کرد — عالمے از ذرّۂ تعمیر کرد

آنکہ تیرش قدسیاں را سینہ خست — اوّل آدم را سرِ فتراک بست

عقدۂ محسوس را اوّل کشود — ہمت از تسخیرِ موجود آزمود

کوہ و صحرا دشت و دریا بحر و بر — تختۂ تعلیمِ اربابِ نظر

اے کہ از تاثیرِ افیوں خفتۂ — عالمِ اسباب را دوں گفتۂ

خیز و وا کن دیدۂ مخمور را — دوں مخوان این عالمِ مجبور را

غایتش توسیعِ ذاتِ مسلم است — امتحانِ ممکناتِ مسلم است

می زند شمشیرِ دوراں بر تنت — تا ببینی ہست خوں اندر تنت

سینہ را از سنگِ رہ ریش کن — امتحانِ استخوانِ خویش کن

حق جہاں را قسمتِ نیکاں شمرد — جلوہ اش با دیدۂ مومن سپرد

کارواں را رہگذار ہست ایں جہاں — نقدِ مومن را عیار ہست ایں جہاں

گیر او را تا نہ او گیرد ترا

ہمچو مے اندر سبو گیرد ترا

دُلدلِ اندیشہ ات طوطی پر ست — آں کہ گامش آسماں پہنا پر ست

احتیاجِ زندگی میر اندش — بر زمیں گردوں سپر گرداندش

تا ز تسخیرِ قوائے ایں نظام — ذو فنونیہائے تو گردد تمام

نائبِ حق در جہاں آدم شود — بر عناصر حکمِ او محکم شود

تنگی ات پہنا پذیرد در جہاں — کارِ تو اندام گیرد در جہاں (۱)

خویش را بر پشتِ باد اسوار کن — یعنی ایں جمّازہ را ماہار کن

دست رنگیں کن ز خونِ کوہسار — جوئے آبِ گوہر از دریا بر آر

صد جہاں در یک فضا پوشیدہ اند — مہرہا در ذرّہ ہا پوشیدہ اند

---

(۱) اندام گرفتن کار یعنی آراستہ شدن کار - ۱۲

از شعاعش دیده کن نادیده را / وانما اسرار نافهمیده را

تابش از خورشید عالمتاب گیر / برق طاق افروز از سیلاب گیر

ثابت و سیارهٔ گردون وطن / آن خداوندان اقوام کهن

این همه ای خواجه آغوش تو اند (۱) / (۲) پیش خیز و حلقه در گوش تو اند

جستجو را محکم از تدبیر کن / انفس و آفاق را تسخیر کن

چشم خود بگشا و در اشیا نگر / نشّه زیر پردهٔ صهبا نگر

تا نصیب از حکمت اشیا برد / ناتوان باج از توانایان خورد

صورت هستی ز معنی ساده نیست / این کهن ساز از نوا افتاده نیست

برق آهنگ است هشیارش زنند / خویش را چون زخمه بر تارش زنند

تو که مقصود خطاب انظری / پس چرا این راه چون کوران بری

قطره‌ای کز خود فروزی محرم است / باده اندر تاک و بر گل شبنم است

---

(۱) آغوش : لونڈی کنیز ۱۲ — (۲) پیش خیز : خدمتگار ۱۲ —

چوں بدریا در رود گوہر شود | جوہرش تابندہ چوں اختر شود
چوں صبا بر صورتِ گلہا متن | غوطہ اندر معنئ گلزار زن
آنکہ بر اشیا کمند انداخت است | مرکب از برق و حرارت ساخت است
حرف چوں طائر بہ پرواز آورد | (۱) نغمہ را بے زخمہ از ساز آورد
اے خرت لنگ از رہِ شوارِ زیست | غافل از ہنگامۂ پیکارِ زیست
ہمرہانت پے بہ منزل بردہ اند | لیلیٔ معنی ز محمل بردہ اند
تو بصحرا مثلِ قیس آوارۂ | خستۂ واماندۂ بیچارۂ

علمِ اسما[۲] اعتبارِ آدم است
حکمتِ اشیا حصارِ آدم است

---

(۱) مرزا غالب بہ تغیرِ الفاظ ۱۲ - (۲) وعلم آدم الاسماء

در معنی اینکه کمال حیات ملیه این است که ملت مثل فرد احساس خودی پیدا کند و تولید و تکمیل این احساس از ضبط روایات ملیه ممکن گردد

کودکی را دیدی ای بالغ نظر — کو بود از معنی خود بی‌خبر

ناشناس دور و نزدیک آنچنان — ماه را خواهد که برگیرد عنان

از همه بیگانه آن رامک پرست — گرچه مست شیر و مست خواب هست

زیر و بم را گوش او درگیر نیست — نغمه اش جز شورش زنجیر نیست

ساده و دوشیزه افکارش هنوز — چون گهر پاکیزه گفتارش هنوز

جستجو سرمایهٔ پندار او — از چرا چون کی کجا گفتار او

نقش گیر این و آں اندیشہ اش غیر جوئی غیر بینی پیشہ اش

چشمش از دنبال اگر گیرد کسے جانِ او آشفتہ می گردد بسے

فکر خامش در ہواے روزگار پرکشا مانندِ بازِ نوشکار

در پے نخچیر ہا بگذاردش باز سوے خویشتن می آردش

تا ز آتشگیرئ افکارِ او (۱) گل فشاند زرچکِ پندارِ او

چشمِ گیرایش فتد بر خویشتن دستکے بر سینہ می گوید کہ "من"

یاد او با خود شناسایش کند حفظِ ربطِ دوش و فردایش کند

سفتہ ایامش درین تارِ زر اند ہیچ گوہر از پئے یک دیگر اند

گرچہ ہر دم کاہد افزاید گلش "من ہمانستم کہ بودم" در دلش

این "من" نوزادہ آغازِ حیات
نغمۂ بیدارئ سازِ حیات

(۱) زرچک: ایک قسم کی آتشبازی جسے ہندی میں پھلجھڑی کہتے ہیں ۱۲

ملّتِ نوزاده مثلِ طفلک است ‌ ‌ طفلکے کو در کنارِ مادر است

طفلکے از خویشتن ناآگہے ‌ ‌ گوہرِ آلودۂ خاکِ رہے

بستہ با امروزِ او فرداش نیست ‌ ‌ حلقہ ہاے روز و شب در پاش نیست

چشمِ ہستی را مثالِ مردم است ‌ ‌ غیر را بینندہ و از خود گم است

صد گرہ از رشتۂ خود وا کند ‌ ‌ تا سرِ تارِ خودی پیدا کند

گرم چوں افتد بکارِ روزگار ‌ ‌ این شعورِ تازہ گردد پایدار

نقشہا بردارد و اندازد او ‌ ‌ سرگذشتِ خویش را می سازد او

فرد چوں پیوندِ ایامش گسیخت ‌ ‌ شانۂ ادراکِ او دندانہ ریخت

قوم روشن از سوادِ سرگذشت ‌ ‌ خودشناس آمد زیادِ سرگذشت

سرگذشتِ او گر از یادش رود ‌ ‌ باز اندر نیستی گم می شود

نسخۂ بودِ ترا اے ہوشمند ‌ ‌ ربطِ ایام آمدہ شیرازہ بند

ربطِ ایام است ما را پیرہن ‌ ‌ سوزنش حفظِ روایاتِ کہن

چیست تاریخ ای ز خود بیگانهٔ / داستانی قصهٔ افسانهٔ؟

این ترا از خویشتن آگه کند / آشنای کار و مرد ره کند

روح را سرمایهٔ تاب است این / جسمِ ملت را چو اعصاب است این

همچو خنجر بر فسانت می‌زند / باز بر روی جهانت می‌زند

وه چه سازِ جان نگار و دلپذیر / نغمه‌های رفته در تارش اسیر

شعلهٔ افسرده در سوزش نگر / دوش در آغوشِ امروزش نگر

شمعِ او بختِ امم را کوکب است / روشن از وی امشب و هم دیشب است

چشمِ پرکاری که بیند رفته را / پیشِ تو باز آفریند رفته را

بادهٔ صد ساله در مینای او / مستیٔ پارینه در صهبای او

صیدگیری کو بدام اندر کشید / طائری کز بوستانِ ما پرید

ضبط کن تاریخ را پاینده شو / از نفسهای رمیده زنده شو

دوش را پیوند با امروز کن / زندگی را مرغِ دست آموز کن

رشتهٔ ایّام را آور بدست　　ورنه گردی روزکور و شب پرست

سر زند از ماضیِ تو حالِ تو　　خیزد از حالِ تو استقبالِ تو

مشکن ار خواهی حیاتِ لازوال　　رشتهٔ ماضی ز استقبال و حال

موجِ ادراکِ تسلسل زندگی است

مے کشاں را شورِ قلقل زندگی است

در معنیٔ این کہ بقائے نوع از امومت است و حفظ و احترامِ امومت اصلِ اسلام است

نغمہ خیز از زخمهٔ زن سازِ مرد　　از نیازِ او دوبالا نازِ مرد

پوششِ عریانیٔ مرداں زن است (۱)　　حسنِ دلجو عشق را پیراهن است

(۱) هنّ لباسٌ لکم (آیهٔ شریفه)

عشقِ حق پروردهٔ آغوشِ او — این نوا از زخمهٔ خاموشِ او

آنکه نازد بر وجودش کائنات — ذکرِ او فرمود با طیب و صلوٰة (۱)

مسلمی کو را پرستاری شمرد — بهرهٔ از حکمتِ قرآن نبرد

نیک اگر بینی امومت رحمت است — زانکه او را با نبوّت نسبت است

شفقتِ او شفقتِ پیغمبر است — سیرتِ اقوام را صورتگر است

از امومت پخته‌تر تعمیرِ ما — در خطِ سیمای او تقدیرِ ما

هست اگر فرهنگِ تو معنی رسی — حرفِ اُمّت نکته‌ها دارد بسی

گفت آن مقصودِ حرفِ کُن فکاں — زیرِ پای اُمّہات آمد جناں

ملّت از تکریمِ ارحام است و بس — ورنه کارِ زندگی خام است و بس

از امومت گرم رفتارِ حیات — از امومت کشفِ اسرارِ حیات

از امومت پیچ و تابِ جوی ما — موج و گرداب و حبابِ جوی ما

---

(۱) حدیثِ مشهور ۱۲

آں دُخِ رستاق زادے جاہلے (۱)(۲)(۳) پست بالائے سطبرے بدگلے

ناتراشے پرورش نادادۂ کم نگاہے کم زبانے سادۂ

دل ز آلامِ امومت کردہ خوں گردِ چشمش حلقہ ہائے نیلگوں

ملت ار گیرد ز آغوشش بدست یک مسلمانِ غیور و حق پرست

ہستیِ ما محکم از آلامِ اوست صبحِ ما عالم فروز از شامِ اوست

واں تہی آغوشِ نازک پیکرے خانہ پرورد نگاہش محشرے

فکرِ او از تابِ مغرب روشن است ظاہرش زن باطنِ او نازن است

بندہائے ملتِ بیضا گسیخت تا ز چشمش عشوہ ہا حل کردہ ریخت

شوخ چشم و فتنہ زا آزاد بیش از حیا نا آشنا آزاد کیش

علمِ او بارِ امومت برنتافت بر سرِ شامش یکے اختر نتافت

ایں گل از بستانِ ما نا رستہ بہ

داغش از دامانِ ملت شستہ بہ

لاالٰہ گویاں چو انجم بے شمار بستہ چشم اندر طلسمِ روزگار
پا نبردہ از عدم بیروں ہنوز از سوادِ کیف و کم بیروں ہنوز
مضمر اندر ظلمتِ موجودِ ما آں تجلّی ہائے نامشہودِ ما
شبنمے بر برگِ گل ننشستہ غنچہ ہائے از صبا ناخستہ
بردمد ایں لالہ زارِ ممکنات از خیابانِ ریاضِ امّہات
قوم را سرمایہ اے صاحب نظر نیست از نقد و قماش و سیم و زر
مالِ او فرزند ہائے تندرست تر دماغ و سخت کوش و چاق و چست

حافظِ رمزِ اخوّت مادراں
قوّتِ قرآن و ملّت مادراں

در معنی اینکه سیدة النساء فاطمة الزہرا رض اسوۂ کاملہ ایست

برائے نساءِ اسلام

مریم رض از یک نسبتِ عیسیٰ ع عزیز | از سہ نسبت حضرتِ زہرا رض عزیز

نورِ چشمِ رحمة للعالمین ص | آں امامِ اولین و آخرین

آنکہ جاں در پیکرِ گیتی دمید | روزگارِ تازہ آئیں آفرید

بانوے آں تاجدارِ ہل اتیٰ | مرتضیٰ مشکل کشا شیرِ خدا

پادشاہ و کلبۂ ایوانِ او | یک حسام و یک زرہ سامانِ او

مادرِ آں مرکزِ پرکارِ عشق | مادرِ آں کارواں سالارِ عشق

آں یکے شمعِ شبستانِ حرم | حافظِ جمعیتِ خیر الامم

تا نشیند آتشِ پیکار و کیں | پشتِ پا زد بر سرِ تاج و نگیں

وان دگر مولائے ابرارِ جہاں　　قوّتِ بازوئے احرارِ جہاں

در نوائے زندگی سوز از حسینؓ　　اہلِ حق حرّیت آموز از حسینؓ

سیرتِ فرزندہا از اُمّہات　　جوہرِ صدق و صفا از اُمّہات

مزرعِ تسلیم را حاصل بتولؓ　　مادراں را اسوۂ کامل بتولؓ

بہرِ محتاجے دلش آں گونہ سوخت　　با یہودے چادرِ خود را فروخت

نوری و ہم آتشی فرمانبرش　　گم رضایش در رضائے شوہرش

آں ادب پروردۂ صبر و رضا　　آسیا گردان و لب قرآں سرا

گریہ ہائے او ز بالیں بے نیاز　　گوہر افشاندے بدامانِ نماز

اشکِ او برچید جبریل از زمیں　　ہمچو شبنم ریخت بر عرشِ بریں

رشتۂ آئینِ حق زنجیرِ پاست　　پاسِ فرمانِ جنابِ مصطفٰے است

ورنہ گردِ تربتش گردیدمے

سجدہ ہا بر خاکِ او پاشیدمے

خطاب بہ مخدّرات اسلام

اے ردایت پردۂ ناموسِ ما (۱) تابِ تو سرمایۂ فانوسِ ما

طینتِ پاکِ تو مارا رحمت است قوّتِ دین و اساسِ ملت است

کودکِ ما چوں لب از شیرِ تو شست لاالٰہ آموختی او را نخست

می تراشد مہرِ تو اطوارِ ما فکرِ ما گفتارِ ما کردارِ ما

برقِ ما کو در سحابت آرمید بر جبل رخشید و در صحرا تپید

اے امینِ نعمتِ آئینِ حق در نفسہائے تو سوزِ دینِ حق

دورِ حاضر تر فروش و پُر فن است کاروانش نقدِ دیں را رہزن است

کور و یزداں ناشناس ادراکِ او ناکساں زنجیریِ پیچاکِ او

چشمِ او بیباک و ناپرواستے پنجۂ مژگانِ او گیراستے

(۱) ردا: چادر ۱۲

صیدِ او آزاد خواند خویش را | کشتهٔ او زنده داند خویش را
آب بندِ نخلِ جمعیت توئی | حافظِ سرمایهٔ ملت توئی
از سرِ سود و زیاں سودا مزن | گام جز بر جادهٔ آبا مزن
ہوشیار از دستبردِ روزگار | گیر فرزندانِ خود را در کنار
ایں چمن زاداں کہ پر نکشادہ اند | ز آشیانِ خویش دور افتادہ اند
فطرتِ تو جذبہ ہا دارد بلند | چشمِ ہوش از اسوۂ (۱) زہرا رضؓ مبند

تا حسینے رضؓ شاخِ تو بار آورد
موسمِ پیشیں بگلزار آورد

---

(۱) اسوہ : نمونہ ۱۲

خلاصۂ مطالبِ مثنوی

در تفسیرِ سورۂ اخلاص

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ

من شبے صدیقؓ را دیدم بخواب | گُل ز خاکِ راہِ او چیدم بخواب
آں اَمَنَّ النَّاس بر مولائے ما (۱) | آں کلیمِ اوّلِ سینائے ما
ہمتِ او کشتِ ملت را چو ابر | ثانیٔ اسلام و غار و بدر و قبر
گفتمش اے خاصۂ خاصانِ عشق | عشقِ تو سرِّ مطلعِ دیوانِ عشق

(۱) اَمَنَّ النَّاسِ عَلَیَّ فِیْ صُحْبَتِہٖ وَمَالِہٖ اَبُوْبَکْرٍ (حدیث)

پخته از دستت اساسِ کارِ ما — چارهٔ فرما پئے آزارِ ما

گفت تا کے در ہوس گردی اسیر — آب و تاب از سورهٔ اخلاص گیر

اینکه در صد سینه پیچد یک نفس — سرّے از اسرارِ توحید است و بس

رنگِ او بر کن مثالِ او شوی — در جہاں عکسِ جمالِ او شوی

آنکه نامِ تو مسلماں کرده است — از دوئی سوئے یکی آورده است

خویشتن را ترک و افغاں خوانده — وائے بر تو آنچه بودی مانده

وارہاں نامیده را از نامہا — ساز با خُم درگذر از جامہا

اے که تو رسوائے نام افتاده — از درختِ خویش خام افتاده

با یکی ساز از دوئی بردار رخت — وحدتِ خود را مگرداں لخت لخت

اے پرستارِ یکی گر تو توئی — تا کجا باشی سبق خوانِ دوئی

تو درِ خود را بخود پوشیده (۱) — در دل آور آنچه بر لب چیده

(۱) پوشیدن بمعنی بستن ۱۲

صد ملل از ملتے انگیختی ‏ بر حصارِ خود شبیخوں ریختی

یک شو و توحید را مشہود کن ‏ غائبش را از عمل موجود کن

لذتِ ایماں فزاید در عمل

مردہ آں ایماں کہ ناید در عمل

اللّٰہ الصمد

گر بہ اللّٰہ الصمد دل بستۂ ‏ از حدِ اسباب بیروں جستۂ

بندۂ حق بندۂ اسباب نیست ‏ زندگانی گردشِ دولاب نیست

مسلم استی بے نیاز از غیر شو ‏ اہلِ عالم را سراپا خیر شو

پیشِ منعم شکوۂ گردوں مکن ‏ دستِ خویش از آستیں بیروں مکن

چوں علیؓ در ساز با نانِ شعیر ‏ گردنِ مرحب شکن خیبر بگیر

منت از اہلِ کرم بردن چرا ‏ نشترِ لا و نعم خوردن چرا

رزقِ خود را از کفِ دوناں مگیر — یوسف استی خویش را ارزاں مگیر

گرچہ باشی مور و ہم بے بال و پر — حاجتے پیشِ سلیمانے مبر

راہ دشوار است ساماں کم بگیر — در جہاں آزاد زی آزاد میر

سبحۂ اَقْلِلْ مِنَ الدُّنیا شمار (۱) — از تَعِشْ حُرًّا شوی سرمایہ دار

تا توانی کیمیا شو گل مشو — در جہاں منعم شو و سائل مشو

اے شناسائے مقامِ بوعلیؒ — جرعۂ آرم ز جامِ بوعلیؒ

پشتِ پا زن تختِ کیکاؤس را — سر بدہ از کف مدہ ناموس را

خود بخود گردد درِ میخانہ باز

بر تہی پیمانگانِ بے نیاز

قایدِ اسلامیاں ہاروں رشید — آنکہ نقفور (۲) آبِ تیغِ او چشید

---

(۱) اَقْلِلْ مِنَ الدُّنیا تَعِشْ حُرًّا (قولِ فاروقؓ)

(۲) نقفور: رومی پادشاہ جس کو ہاروں نے متعدد بار شکست دی۔

گفت مالکؓ را که ای مولائی قوم … روشن از خاک درت سیمای قوم

ای نوا پرداز گلزار حدیث … از تو خواهم درس اسرار حدیث

لعل تا کی پرده بند اندر یمن … خیز و در دار الخلافت خیمه زن

ای خوشا تابانی روز عراق … ای خوشا حسن نظر سوز عراق

می چکد آب خضر از تاک او … مرهم زخم مسیحا خاک او

گفت مالکؓ مصطفیٰ را چاکرم … نیست جز سودای او اندر سرم

من که باشم بستهٔ فتراک او … بر نخیزم از حریم پاک او

زنده از تقبیل خاک یثربم … خوشتر از روز عراق آمد شبم

عشق می گوید که فرمانم پذیر … پادشاهان را بخدمت هم مگیر

تو همی خواهی مرا آقا شوی … بندهٔ آزاد را مولا شوی

بهر تعلیم تو آیم بر درت … خادم ملت نگردد چاکرت

بهره خواهی اگر از علم دین … در میان حلقهٔ درسم نشین

بے نیازی نازہا دارد بسے

نازِ او اندازہا دارد بسے

بے نیازی رنگِ حق پوشیدن است | رنگِ غیر از پیرہن شوئیدن است

علمِ غیر آموختی اندوختی | روے خویش از غازہ اش افروختی

ارجمندی از شعارش می بری | من ندانم تو توئی یا دیگری

از نسیمش خاکِ تو خاموش گشت | وز گل و ریحاں تہی آغوش گشت

کشتِ خود از دستِ خود ویراں مکن | از سحابش گدیۂ باراں مکن

عقلِ تو زنجیریِ افکارِ غیر | در گلوے تو نفس از تارِ غیر

بر زبانت گفتگوہا مستعار | در دلِ تو آرزوہا مستعار

قمریانت را نواہا خواستہ | سروہایت را قباہا خواستہ

بادہ می گیری بجام از دیگراں | جام ہم گیری بوام از دیگراں

آں نگاہش سرِّ مَا زَاغَ الْبَصَر (۱) | سوے قومِ خویش باز آید اگر

(۱) مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَ مَا طَغیٰ (آیۂ شریفہ)

می شناسد شمع او پروانہ را　　نیک داند خویش و ہم بیگانہ را

"لستَ منّی" گویدت مولائے ما

وائے ما اے وائے ما اے وائے ما

زندگانی مثلِ انجم تا کجا　　ہستیٔ خود در سحر گم تا کجا

ریوے از صبحِ دروغے خوردہٖ　　رخت از پہنائے گردوں بردہٖ

آفتاب ہستی یکے در خود نگر　　از نجومِ دیگراں تابے مخر

بر دلِ خود نقشِ غیر انداختی　　خاک بُردی کیمیا در باختی

تا کجا رخشی ز تابِ دیگراں　　سر سبک ساز از شرابِ دیگراں

تا کجا طوفِ چراغِ محفلے　　ز آتشِ خود سوز اگر داری دلے

چوں نظر در پردہ ہائے خویش باش　　می پپو امّا بجائے خویش باش

در جہاں مثلِ حباب اے ہوشمند　　راہِ خلوت خانہ بر اغیار بند

---

(۱) لستَ منّی - یعنی تو میری قوم سے نہیں ہے ۱۲ - (۲) ریو: فریب ۱۲

فرد فرد آمد کہ خود را واشناخت — قوم قوم آمد کہ جز با خود نساخت

از پیامِ مصطفیٰؐ آگاہ شو

فارغ از اربابِ دون اللہ شو

لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُولَدْ

قومِ تو از رنگ و خوں بالاتر است — قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے — در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و ام و اعمام باش (۱) — ہمچو سلمان زادۂ اسلام باش

نکتہ اے ہمدمِ فرزانہ بیں (۲) — شہد را در خانہ ہائے لانہ بیں

قطرۂ از لالۂ حمراستے — قطرۂ از نرگسِ شہلاستے

ایں نمی گوید کہ من از عبہرم (۳) — آں نمی گوید من از نیلوفرم

(۱) سلمان فارسیؓ سے لوگوں نے ان کا شجرۂ نسب دریافت کیا۔ انہوں نے جواب دیا "سلمان ابنِ اسلام"

(۲) لانہ۔ شہد کا چھتہ ۱۲ — (۳) عبہر۔ نرگس ۱۲ —

ملّتِ ما شانِ ابراہیمی است (۱) شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است
گر نسب را جزوِ ملّت کردۂ رخنہ در کارِ اخوّت کردۂ

در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات
ہست نامسلم ہنوز اندیشہ ات

ابنِ مسعودؓ آں چراغ افروزِ عشق جسم و جانِ او سراپا سوزِ عشق
سوخت از مرگِ برادر سینہ اش آب گردید از گداز آئینہ اش
گریہ ہائے خویش را پایاں ندید در غمش چوں مادراں شیون کشید
"اے دریغا آں سبق خوانِ نیاز یارِ من اندر دبستانِ نیاز"
"آہ آں سروِ سہی بالائے من در رہِ عشقِ نبیؐ ہمپائے من"

"حیف او محرومِ دربارِ نبیؐ
چشمِ من روشن ز دیدارِ نبیؐ"

(۱) شان: شہد کا چھتہ ۱۲

نیست از روم و عرب پیوند ما   نیست پابندِ نسب پیوندِ ما

دل به محبوبِ حجازی بسته‌ایم   زین جهت با یکدگر پیوسته‌ایم

رشتهٔ ما یک تولایش بس است   چشمِ ما را کیفِ صهبایش بس است

مستیٔ او تا بخونِ ما دوید   کهنه را آتش زد و نو آفرید

عشقِ او سرمایهٔ جمعیت است   همچو خون اندر عروقِ ملت است

عشق در جان و نسب در پیکر است   رشتهٔ عشق از نسب محکم‌تر است

عشق ورزی از نسب باید گذشت   هم ز ایران و عرب باید گذشت

امتِ او مثلِ او نورِ حق است   هستیٔ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود   خلعتِ حق را چه حاجت تار و پود"

هر که پا در بندِ اقلیم و جد است
بے خبر از لَمْ یَلِدْ لَمْ یُولَدْ است

وَلَمْ یَکُن لَّهٗ کُفُوًا اَحَد

مسلمِ چشم از جہاں بربستہ چیست؟
فطرتِ این دل بحق پیوستہ چیست؟

لالہ کو بر سرِ کوہے دمید
گوشۂ دامانِ گلچینے ندید

آتشِ او شعلہ گیرد بہ بر
از نفس ہائے نخستینِ سحر

آسماں ز آغوشِ خود نگذاردش
کوکبِ واماندہ پندارَدش

بوسدش اوّل شعاعِ آفتاب
شبنم از چشمش بشوید گردِ خواب

رشتہ با لَمْ یَکُنْ باید قوی
تا تو در اقوامِ بےہمتا شوی

آنکہ ذاتش واحد است و لاشریک
بندہ اش ہم در نسازد با شریک

مومنِ بالائے ہر بالاترے
غیرتِ او برنتابد ہمسرے

خرقۂ لَا تَحْزَنُوْا اندر برش (۱)
اَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ تاجے بر سرش

(۱) وَلَا تَهِنُوْا وَلَا تَحْزَنُوْا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ الخ (آیۂ شریفہ)

می کشد بارِ دو عالم دوشِ او ‏ بحر و بر پروردهٔ آغوشِ او

بر غوِ تندر مدام افگنده گوش (۱) ‏ برق اگر ریزد همی گیرد بدوش

پیشِ باطل تیغ و پیشِ حق سپر ‏ امر و نهیِ او عیارِ خیر و شر

در گره صد شعله دارد اخگرش ‏ زندگی گیرد کمال از جوهرش

در فضاے این جهانِ ہاے و ہو ‏ نغمه پیدا نیست جز تکبیرِ او

عفو و عدل و بذل و احسانش عظیم ‏ هم بقهر اندر مزاجِ او کریم

سازِ او در بزم ها خاطر نواز ‏ سوزِ او در رزم ها آهن گداز

در گلستان با عنادل هم صفیر ‏ در بیابان جرّهٔ بازِ صید گیر

زیرِ گردون می نیاساید دلش ‏ بر فلک گیرد قرار آب و گلش

طائرش منقار بر اختر زند ‏ آنسوے این کهنه چنبر پر زند

تو به پروازے پرے نکشوده ‏ کرمکِ استی زیرِ خاک آسوده

---

(۱) غوِ تندر: بجلی کی کڑک ۱۲

خوار از مهجوری قرآن شدی شکوه سنج گردش دوران شدی

ای چو شبنم بر زمین افتنده‌ای در بغل داری کتاب زنده‌ای

تا کجا در خاک می‌گیری وطن

رخت بردار و سر گردون فکن

عرض حال مصنف بحضور رحمة للعالمین ﷺ

ای ظهور تو شباب زندگی جلوه‌ات تعبیر خواب زندگی

ای زمین از بارگاهت ارجمند آسمان از بوسهٔ بامت بلند

شش جهت روشن ز تاب روی تو ترک و تاجیک و عرب هندوی تو

از تو بالا پایهٔ این کائنات فقر تو سرمایهٔ این کائنات

در جهان شمع حیات افروختی بندگان را خواجگی آموختی

بے نوا از نابودمندیہا خجل ‏ ‏ پیکرانِ ایں سرائے آب و گل

تا دمِ تو آتشے از گل کشود ‏ ‏ تودہ ہائے خاک را آدم نمود

ذرّہ دامن گیرِ مہر و ماہ شد ‏ ‏ یعنی از نیروئے خویش آگاہ شد

تا مرا افتاد بر رویت نظر ‏ ‏ از اب و ام گشتہ محبوب تر

عشق در من آتشے افروخت است ‏ ‏ فرصتش بادا کہ جانم سوخت است

نالۂ مانندِ نے سامانِ من ‏ ‏ آں چراغِ خانۂ ویرانِ من

از غمِ پنہاں نگفتن مشکل است ‏ ‏ بادہ در مینا نہفتن مشکل است

مسلم از سرِّ نبیؐ بیگانہ شد ‏ ‏ باز ایں بیت الحرم بتخانہ شد

از منات و لات و عُزّیٰ و ہبل ‏ ‏ ہر یکے دارد بُتے اندر بغل

شیخِ ما از برہمن کافر تر است ‏ ‏ زانکہ او را سومنات اندر سر است

رختِ ہستی از عرب برچیدۂ ‏ ‏ در خمستانِ عجم خوابیدۂ

شل ز برفابِ عجم اعضائے او ‏ ‏ سرد تر از اشک او صہبائے او

همچو کافر از اجل ترسندهٔ | سینه اش فارغ ز قلب زندهٔ

نعشش از پیش طبیبان برده ام | در حضورِ مصطفیٰ آورده ام

مرده بود از آبِ حیوان گفتمش | سرّے از اسرارِ قرآں گفتمش

داستانے گفتم از یارانِ نجد | نکہتے آوردم از بستانِ نجد

محفل از شمعِ نوا افروختم | قوم را رمزِ حیات آموختم

گفت بر ما بندد افسونِ فرنگ (۱) | هست غوغایش ز قانونِ فرنگ

اے بصیری را ردا بخشندهٔ (۲) | بربطِ سلمیٰ مرا بخشندهٔ

ذوقِ حق ده این خطا اندیش را | اینکه نشناسد متاعِ خویش را

گر دلم آئینهٔ بے جوهر است | ور بحرفم غیرِ قرآں مضمر است

اے فروغت صبحِ اعصار و دهور | چشمِ تو بینندهٔ ما فی الصدور

(۱) قانون: ایک قسم کا ساز -۱۲- (۲) بصیری مصنفِ قصیدہ بردہ جس نے عالمِ رؤیا میں نبی کریم کو اپنا مشہور قصیدہ (امن تذکر جیرانٍ بذی سلم الخ) سنایا حضور نے اس کے صلے میں خوش نصیب بصیری کو اپنی چادرِ مطہر عطا فرمائی -۱۲

پردۂ ناموسِ فکرم چاک کن — این خیاباں را ز خارم پاک کن

تنگ کن رختِ حیات اندر برم — اہلِ ملت را نگہدار از شرم

سبز کشتِ نابسامانم مکن — بہرہ گیر از ابرِ نیسانم مکن

خشک گرداں بادہ در انگورِ من — زہر ریز اندر مئے کافورِ من

روزِ محشر خوار و رسوا کن مرا — بے نصیب از بوسۂ پا کن مرا

گر دُرِ اسرارِ قرآں سفتہ ام — با مسلماناں اگر حق گفتہ ام

ایکہ از احسانِ تو ناکس کس است — یک دعایت مزدِ گفتارم بس است

عرض کن پیشِ خدائے عزوجل — عشقِ من گردد ہم آغوشِ عمل

دولتِ جانِ حزیں بخشیدۂ — بہرۂ از علمِ دیں بخشیدۂ

در عمل پایندہ تر گرداں مرا
آبِ نیسانم گہر گرداں مرا

رختِ جاں تا در جہاں آوردہ ام — آرزوئے دیگرے پروردہ ام

هیچو دل در سینه‌ام آسوده است | محرم از صبحِ حیاتم بوده است

از پدر تا نامِ تو آموختم | آتشِ این آرزو افروختم

تا فلک دیرینه‌تر سازد مرا | در قمارِ زندگی بازد مرا

آرزوئے من جوان‌تر می‌شود | این کهن صهبا گران‌تر می‌شود

این تمنا زیرِ خاکم گوهر است | در شبم تابِ همین یک اختر است

مدّتے با لاله رویان ساختم | عشق با مرغوله مویان باختم

باده‌ها با ماه سیمایان زدم | بر چراغِ عافیت دامان زدم

برق‌ها رقصید گردِ حاصلم | رهزنان بُردند کالائے دلم

این شراب از شیشهٔ جانم نریخت | این زرِ سارا (۱) ز دامانم نریخت

عقلِ آذر پیشه‌ام زنّار بست | نقشِ او در کشورِ جانم نشست

سالها بودم گرفتارِ شکے | از دماغِ خشکِ من لاینفکے

---

(۱) سارا: خالص ۱۲۔

حرفے از علم الیقین نا خواندۂ
در گمان آبادِ حکمت ماندۂ

ظلمتم از تابِ حق بیگانہ بود
شامم از نورِ شفق بیگانہ بود

این تمنّا در دلم خوابیدہ ماند
در صدف مثلِ گہر پوشیدہ ماند

آخر از پیمانۂ چشمم چکید
در ضمیرِ من نواہا آفرید

اے ز یادِ غیرِ تو جانم تہی
بر لبش آرم اگر فرمان دہی

زندگی را از عمل سامان نبود
پس مرا این آرزو شایان نبود

شرم از اظہارِ او آید مرا
شفقتِ تو جرأت افزاید مرا

ہست شانِ رحمتت گیتی نواز
آرزو دارم کہ میرم در حجاز

مسلمے از ماسوا بیگانۂ
تا کجا زنّاریِ بتخانۂ

حیف چون او را سر آید روزگار
پیکرش را دیر گیرد در کنار

از درت خیزد اگر اجزائے من
وائے امروزم خوشا فردائے من

فرّخا شہرے کہ تو بودی در آن
اے خنک خاکے کہ آسودی در آن

"مسکنِ یار است و شہرِ شاہِ من
پیشِ عاشق این بود حب الوطن"

کوکبم را دیدۂ بیدار بخش
مرقدے در سایۂ دیوار بخش

تا بیاساید دلِ بیتابِ من
بستگی پیدا کند سیمابِ من

با فلک گویم کہ آرامم نگر
دیدۂ آغازم انجامم نگر

(عبدالمجید پرویں رقم لاہور)

کپور آرٹ پرنٹنگ ورکس ایبٹ روڈ لاہور میں باہتمام لالہ گوراندتہ کپور چھپی
اور جاوید منزل میوروڈ لاہور سے جاوید اقبال نے شائع کی